

ઉન્નતિ
૫

વિચાર

અનુક્રમ

સંપાદકીય	૧
વિકાસલક્ષી મુદ્દાઓ	૨
ભારતમાં ઘટતું જતું સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણ	
આપના માટે	૮
રાષ્ટ્રીય સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર નીતિ - ૨૦૦૩	
વિશ્વ સામાજિક મંચ	૧૪
આપણી વાત	૧૭
અવરોધ-મુક્ત પર્યાવરણ: વિકલાંગોના સામાજિક સમાવેશની વ્યવસ્થા	
સાંપ્રત પ્રવાહ	૨૧
સંદર્ભ સાહિત્ય	૨૬
અમારા વિશે	૩૦

સંપાદક ટીમ

દીપા સોનપાલ
હેમન્તકુમાર શાહ
બિનોય આચાર્ય

વાર્ષિક લવાજમ: રૂ.૨૫/- ડ્રાફ્ટ કે મની ઓર્ડર 'ઉન્નતિ' વિકાસ શિક્ષણ સંગઠનના નામે મોકલવા.

ફક્ત અંગત વિતરણ માટે

સંપાદકીય

બીજું વિશ્વ શક્ય છે

‘વિશ્વ સામાજિક મંચ’ (વર્લ્ડ સોશયલ ફોરમ)ની શરૂઆત ૨૦૦૧માં ‘વર્લ્ડ ઇકોનોમિક ફોરમ’ની સામે વૈકલ્પિક વિશ્વ શક્ય છે એ દર્શાવવાની ભાવના સાથે થઈ. નવ-ઉદારમતવાદ, નવ-સામ્રાજ્યવાદ અને વૈશ્વિકીરણની જે પ્રક્રિયા છેલ્લા બેએક દાયકા દરમ્યાન દુનિયાભરમાં શરૂ થઈ છે અને મૂડીનું જે વર્ચસ્વ ઊભું થયું છે તેના વિરોધમાં ‘વિશ્વ સામાજિક મંચ’ એક નવી દુનિયાના નિર્માણ માટે વિચારનારા અને કામ કરનારાં લોકોને અને સંગઠનોને અનુભવો અને વિચારોની આપલે કરવા માટેનો મંચ પૂરો પાડે છે. મુંબઈમાં તાજેતરમાં જ ‘વિશ્વ સામાજિક મંચ’નું ચોથું સંમેલન મળી ગયું કે જેમાં આ અવાજને બુલંદ બનાવવાયો. તેમાં ગરીબો, વંચિતો, છેવાડે ફેંકાઈ ગયેલા અને અવાજવિહીન લોકોના અવાજને મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવા માટે પ્રયાસ કરનારાં બિન-સરકારી સંગઠનોને એક થવાની તક મળી છે. આવી તક રંગમંચ, ભીંતચિત્રો, દેખાવો, નિદર્શનો, સરઘસો અને વ્યાખ્યાનો દ્વારા તેમાં મળે છે. તે એમ દર્શાવે છે કે ભાષા, સંસ્કૃતિ, ધર્મ, નાત-જાત કે ચામડીના રંગના તથા ભૌગોલિક ભેદભાવ છોડીને જગતના ગરીબો એક થવાની કોશિશ કરે છે. ‘વિશ્વ સામાજિક મંચ’ આમ સંગઠનાત્મક, આંતરરાષ્ટ્રીય અને ભૌગોલિક અવરોધો દૂર કરે છે અને લોકોની અભિમુખતા વિશ્વની સમસ્યાઓ પ્રત્યે ઊભી કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

‘વિશ્વ સામાજિક મંચ’નું ચતુર્થ સંમેલન ભારતમાં મળ્યું તે પણ એક સૂચક બાબત છે કારણ કે વિશ્વના સૌથી વધુ ગરીબો ભારતમાં વસે છે. આથી છેક ગ્રામ સ્તરના કર્મશીલોને આશરે એક લાખ લોકોની હાજરીવાળા આ ‘મંચ’માં ભાગીદાર થવાની તક સાંપડી. દેશ અને રાજ્ય સ્તરે આવા સામાજિક મંચ ઊભા કરવા માટેની કોશિશ થઈ રહી છે અને ગયે વર્ષે હૈદરાબાદમાં ‘એશિયન સોશયલ ફોરમ’ યોજાયું તે પણ એવા પ્રાદેશિક સ્તરના પ્રયાસોનો જ એક ભાગ હતું. આ જ પ્રકારના પ્રયાસો છેક નીચલા સ્તર સુધી થાય તે જરૂરી છે. સામાજિક ન્યાય માટેના સ્થાનિક, રાષ્ટ્રીય, પ્રાદેશિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરનાં આંદોલનોને ‘વિશ્વ સામાજિક મંચ’ એકતાની ભાવના અને સમર્થનનો સથવારો પૂરો પાડીને હામ આપે છે. તેથી આંદોલનોના કર્મશીલોને એમ લાગે છે કે તેઓ એકલા-અટૂલા નથી અને આખા જગતમાં ચાલતાં એ જ પ્રકારનાં આંદોલનોથી તેમને એમ પણ લાગે છે કે સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય માટેની લડાઈ લડતો નાગરિક સમાજ એક છે અને સંગઠિત પણ છે. બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ, આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં સંસ્થાઓ અને ધનવાન દેશો સામેની લડાઈ લડવાનું કામ ઘણું અઘરું છે પણ એ લડાઈ લડવાનું અશક્ય તો નથી જ અને જીતવાનું શક્ય છે એવો સૂર ‘વિશ્વ સામાજિક મંચ’માંથી સંભળાય છે. નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે મુંબઈ ખાતેના ‘વિશ્વ સામાજિક મંચ’ના સંમેલનમાં અર્થશાસ્ત્રમાં નોબેલ ઈનામ વિજેતા જોસેફ સ્ટિગ્લિટ્ઝ અને ઈરાનનાં મહિલા કર્મશીલ શિરિન ઈબાદી પણ ઉપસ્થિત રહ્યાં. ‘વિશ્વ સામાજિક મંચ’ વૈશ્વિક સ્તરે વધુ ને વધુ સ્વીકૃતિ પામતો જાય છે તેની એ સાબિતી છે.

‘વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન’ (ડબલ્યુટીઓ - વર્લ્ડ ટ્રેડ ઓર્ગેનાઈઝેશન)ની સ્થાપના ૧૯૯૫માં થયા બાદ સ્પર્ધા અને વ્યાપારના નામે નવ-ઉદારમતવાદ અને નવ-સામ્રાજ્યવાદનાં બળો વધારે મજબૂત બન્યાં છે અને ગરીબી, બેકારી, અસમાનતા, સંઘર્ષો, હિંસા અને યુદ્ધોની સમસ્યાઓ તીવ્ર બની છે ત્યારે ‘વિશ્વ સામાજિક મંચ’ એક આશાવાદી સૂર જગવે છે અને તે છે ‘બીજું વિશ્વ શક્ય છે’. સામાજિક આંદોલનોને આ રીતે મજબૂત બનાવવા માટેની પ્રેરણા ‘વિશ્વ સામાજિક મંચ’ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. આંદોલનો વચ્ચે સંવાદ અને સહયોગ ઊભાં થાય અને ન્યાય માટેની લડતનો મિજાજ જળવાઈ રહે એ જ અભ્યર્થના.

ભારતમાં ઘટતું જતું સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણ

ઈ.સ. ૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરીમાં એક ચોંકાવનારી હકીકત એ બહાર આવી છે કે ભારતમાં વસ્તીમાં પુરુષોની તુલનાએ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે. પ્રસ્તુત લેખમાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીના અર્થશાસ્ત્ર વિભાગના 'સેન્ટર ફોર વીમેન્સ સ્ટડીઝ'નાં ડૉ. વિભૂતિ પટેલ આ સમસ્યાનાં વિવિધ પાસાં વિશે વિગતે રજૂઆત કરે છે. તેમણે અમદાવાદમાં તા.૧૭-૧૨-૨૦૦૩ના રોજ યોજાયેલી એક રાષ્ટ્રીય કાર્યશાળામાં જે અભ્યાસ લેખ રજૂ કર્યો હતો તેનો સારાંશ અહીં રજૂ કરાયો છે.

પ્રસ્તાવના

'ફોરમ અગેઈનસ્ટ સેક્સ ડિસ્ટર્મિનેશન એન્ડ સેક્સ-પ્રિસિલેક્શન' દ્વારા ઊભા થયેલા દબાણને પરિણામે ૧૯૮૪માં 'પ્રિનેટલ ડાયગ્નોસ્ટિક ટેકનિક્સ એક્ટ' પસાર કરવામાં આવ્યો. પણ તેનો અમલ થયો નહિ. મહિલાઓના અધિકારોના ક્ષેત્રે કામ કરનારાં સંગઠનોની લગભગ એકાદ દાયકા લાંબી ઝુંબેશ અને 'સિલેટ' તથા 'માસૂમ' દ્વારા કરાયેલી જાહેર હિત અરજીઓ પછી આ કાયદામાં ૨૦૦૨માં સુધારો કરાયો. રાષ્ટ્રપતિએ તેને તા.૧૭-૧-૨૦૦૩ના રોજ મંજૂરી આપી.

આ ધારામાં સ્ત્રી સગર્ભા બને તે પહેલાં કે તે પછી જાતિ પસંદગી ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો છે અને જનીન ખામીઓ અથવા ચયાપચયની ખામીઓ કે જાતિ સંબંધી ખામીઓ પકડવાના હેતુ માટેની નિદાન પદ્ધતિઓ ઉપર નિયમન મૂકવામાં આવ્યું છે અને સ્ત્રી ભૂણ હત્યા તરફ દોરી જતા જાતિ નિર્ધારણ માટે તેનો દુરુપયોગ રોકવા માટે અને તેની સાથે સંબંધિત બાબતો માટે નિયમનની વ્યવસ્થા તેમાં કરવામાં આવી છે. આ કાયદા અન્વયે ૨૦૦૩માં જે નિયમો ઘડવામાં આવ્યા છે તે સમાજમાંથી છોકરીઓ અદૃશ્ય (મીસિંગ ગર્લ્સ) થવા તરફ દોરી જતી પ્રણાલીઓ ડામવા માટેના અમલના તંત્રને સક્રિય બનાવવા માટે છે. આપણી સમક્ષ એક મોટા કાર્યનો પડકાર છે: ડોક્ટરો અને દર્દીઓનું માનસ બદલવાનું છે, એવું સામાજિક-સાંસ્કૃતિક વાતાવરણ ઊભું કરવાનું છે કે જે બાળકીના અસ્તિત્વ માટે સાનૂકૂળ હોય અને જાતિલક્ષી પૂર્વગ્રહો ધરાવતા વ્યાપારી તબીબોની પ્રવૃત્તિઓ પર દેખરેખ રાખવાની છે. તો જ આપણે ઘટતા જતા જાતિ

પ્રમાણનો પ્રક્રિયાને રોકવામાં સફળ થઈશું. ભારતનાં શહેરોમાં પ્રજનનલક્ષી નવી તકનિકીનો ઉપયોગ વ્યાપકપણે થવાથી ભારતના વસ્તી ગણતરીના ઈતિહાસમાં સતત ઘટતા જતા સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણનું વલણ ઊભું થયું છે. ઈચ્છનીય પસંદગી અને જે નથી જોઈતું તેના ઈન્કારના સિદ્ધાંત પર આ નવી પ્રજનનલક્ષી તકનિકી ઊભેલી છે. ભારતમાં પુત્ર ઈચ્છનીય છે અને પુત્રી અનિચ્છનીય છે. તેથી પરિણામ સ્પષ્ટ છે. ૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરી દર ૧૦૦૦ પુરુષે ૯૩૩ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ દર્શાવે છે. નવી સહસ્રાબ્દીના આરંભે ૩.૫ કરોડ સ્ત્રીઓની ખોટ ભારતમાં વર્તાતી હતી. વસ્તીના સંદર્ભમાં આ વિગતો કોઠા નં.૧માં આપવામાં આવી છે.

બાળકોમાં આ જાતિ પ્રમાણ (સેક્સ રેશિયો) ઘટતું જાય છે તે ભારતમાં પુત્રીને જે ઓછું સામાજિક મહત્વ આપવામાં આવે છે તેનું પરિણામ છે. ભારતની વસ્તી ગણતરીઓ અનુસાર ભારતમાં બાળકોમાં જાતિ પ્રમાણ ૧૯૮૧, ૧૯૯૧ અને ૨૦૦૧માં અનુક્રમે ૯૭૧, ૯૪૫ અને ૯૨૭ હતું. ૨૦૦૧માં ભારતમાં ૧૫.૮૦ કરોડ નવજાત શિશુઓ અને બાળકો હતાં. તેમાં ૮.૨ કરોડ છોકરા હતા અને ૭.૬ કરોડ છોકરીઓ હતી. આમ, ૬૦ લાખ છોકરીઓની ખોટ હતી. દેશભરમાં કેરળ સહિત બધે જ જાતિ નિર્ધારણ અને જાતિ પસંદગી માટે જે પરીક્ષણો કરાવવામાં આવે છે તેને પરિણામે જ આ પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે.

સ્ત્રી ભૂણ હત્યાનું ઊંચું પ્રમાણ બિહાર, મધ્ય પ્રદેશ, આંધ્ર પ્રદેશ, રાજસ્થાન, ઉત્તર પ્રદેશ (બીમારુ રાજ્યો) અને ગ્રામીણ તામિલનાડુ તથા ગુજરાતમાં તે વિશેષ પ્રમાણમાં છે. સ્વાતંત્ર્ય પછીના કાળમાં કરોડો છોકરીઓ લાપતા થઈ ગઈ છે. યુએનએફપીએ એમ જણાવે છે કે છેલ્લા એક દાયકામાં બાળકોમાં જાતિ પ્રમાણમાં ૧૬ રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના ૭૦ જિલ્લામાં લગભગ અડધા ટકાનો ઘટાડો થયો છે. જાતિ નિર્ધારણ અને જાતિ પસંદગીના પરીક્ષણ દ્વારા સ્ત્રી ભૂણ હત્યા માટે નવી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ થતો રોકવા માટે ૧૯૯૪માં કાયદો પસાર કરાયો છે. પરંતુ મહાનગરો અને નગરોમાં ડોક્ટરો અને પુત્રેષણ ધરાવતાં મા-બાપોએ આ કાયદાનો ભંગ કર્યો છે. જાતિ નિર્ધારણ અને જાતિ પસંદગીની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ અમુક જનીન

પરિસ્થિતિમાં જ કરવાનો હોય છે. પરંતુ ભારતમાં અને ભારતની બહાર સ્થાયી થયેલા ભારતીયોમાં તેમનો ઉપયોગ સ્ત્રી ભૂણ હત્યા માટે કરવામાં આવે છે. તમામ વર્ગો, ધર્મો અને જ્ઞાતિઓના લોકો આ સગવડનો ઉપયોગ કરે છે. માધ્યમો, વિજ્ઞાનીઓ, ડોક્ટરો, સરકારી અધિકારીઓ, મહિલાઓનાં જૂથો અને વિદ્વાનોએ આ પદ્ધતિઓના ઉપયોગની તરફેણમાં કે વિરોધમાં ઝુંબેશો ચલાવી છે. પુરુષોનું આધિપત્ય, વસ્તી નિયંત્રણ અને નાણાં કમાવાનો મોહ વગેરે આવાં પરીક્ષણોને ટેકો આપનારા માટે અગત્યની બાબતો છે જ્યારે જેઓ આ પરીક્ષણોનો વિરોધ કરે છે તેમને માટે સ્ત્રીઓનું અસ્તિત્વ ચિંતાનો વિષય છે. ‘ફોરમ અગેઈનસ્ટ સેક્સ ડિટર્મિનેશન એન્ડ સેક્સ પ્રિ-સિલેક્શન’ દ્વારા ૧૯૮૦ના દાયકા દરમ્યાન આ પદ્ધતિઓના દુરુપયોગ સામે લડત આપવા સર્વગ્રાહી પ્રયાસો કરાયા હતા.

સ્ત્રી ભૂણ હત્યાની મદદે વિજ્ઞાન

તબીબી વિજ્ઞાનમાં પ્રગતિ થવાથી જાતિ નિર્ધારણ અને જાતિ પસંદગીની પદ્ધતિઓ વિકસી. તેમાં સોનોગ્રાફી, ફિટોસ્કોપી, નીડલિંગ, કોરિયન વિલિ બાયોપ્સી (સીવીબી) અને એમ્નિયોસેન્ટેસિસ તથા અલ્ટ્રાસાઉન્ડ પદ્ધતિઓનો સમાવેશ થાય છે. જો કે, ભારતમાં એમ્નિયોસેન્ટેસિસ અને અલ્ટ્રાસાઉન્ડ પદ્ધતિઓ વધારે લોકપ્રિય બની છે. ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર, મધ્ય પ્રદેશ, પંજાબ, પશ્ચિમ બંગાળ, તામિલનાડુ અને રાજસ્થાનમાં તો નાનાં નાનાં નગરોમાં પણ આ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ દવાખાનાંઓમાં કરવામાં આવે છે. કેટલાક ડોક્ટરો આ માટે એવી દલીલ પણ કરે છે કે ભારત જેવા વિકસતા દેશોમાં કુટુંબમાં બે સંતાનો માટે જ્યારે મા-બાપોને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે ત્યારે તેમને આ બેની ગુણવત્તા નક્કી કરવાનો અધિકાર છે. એમ્નિયોસેન્ટેસિસ આ દિશામાં તેમને મદદ પૂરી પાડે છે એમ તેમનું કહેવું છે. જો કે, અહીં, જે ‘ગુણવત્તા’ શબ્દ તેઓ વાપરે છે તેમાંથી ઊભા થતા સંખ્યાબંધ પ્રશ્નો વિશે આપણે વિચારવું પડે.

હાલ અલ્ટ્રાસાઉન્ડ મશિનોનો ઉપયોગ જાતિ નિર્ધારણ અને જાતિ પસંદગી માટે વ્યાપક પ્રમાણમાં થાય છે. બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ ડોક્ટરોને એ માટે પ્રોત્સાહન આપે છે, અને ખાસ્સો નાણાકીય લાભ પણ તેમાં તેમને પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ છેલ્લા અઢી દાયકાથી એમ્નિયોસેન્ટેસિસની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ પણ વધ્યો છે. તેનો ઉપયોગ બાળક ખામીવાળું છે કે નહિ તે જાણવા માટે કરવાનો હતો અને ખાસ કરીને ૪૦થી વધુ વયની સગર્ભા સ્ત્રીઓ પર કરવાનો હોય. પણ તેનો ઉપયોગ જાતિ નિર્ધારણ અને જાતિ પસંદગી માટે થાય છે. પણ આ પદ્ધતિ બીજી કેટલીક

કોઠા નં.૧

ભારતની વસ્તીનું ચિત્ર: ૨૦૦૧

૧. ભારતની કુલ વસ્તી	૧૦૨.૭ કરોડ
૨. પુરુષો	૫૩.૧ કરોડ
૩. સ્ત્રીઓ	૪૯.૬ કરોડ
૪. સ્ત્રીઓની ખામી	૩.૫ કરોડ
૫. દર ૧૦૦૦ પુરુષોએ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ	૯૩૩

સ્ત્રીઓ: ભારતની વસ્તી ગણતરી - ૨૦૦૧

પદ્ધતિઓ કરતાં સ્ત્રીઓના આરોગ્ય માટે વધારે જોખમી છે. નવજાત શિશુઓ ઉપર પણ તેમની વિપરીત અસર થઈ શકે છે. આરંભમાં સરકારી હોસ્પિટલોમાં આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ પ્રાયોગિક ધોરણે થતો હતો. પણ પછી એ ખૂબ લોકપ્રિય થઈ ગઈ. હવે એનો ઉપયોગ જાતિ પસંદગી માટે જ થાય છે અને પછી સ્ત્રી ભૂણના ગર્ભપાત માટે તે વપરાય છે. ખાનગી દવાખાનાં અને સરકારી હોસ્પિટલોમાં બધે જ એ ઉપયોગમાં લેવાય છે. પૈસાની લાલચ ધરાવતા ડોક્ટરો આ આધુનિક તકનિકીના દુરુપયોગને પ્રોત્સાહન આપે છે અને તેમણે ભારતીય સ્ત્રીઓને પુરુષ બાળકો ઉત્પન્ન કરતું મશિન બનાવી દીધી છે.

‘વીમેન્સ સેન્ટર’ દ્વારા મુંબઈમાં એક ટુકડીએ છ હોસ્પિટલો અને દવાખાનાંના સર્વેક્ષણને આધારે ૧૯૮૨માં એમ તારણ કાઢ્યું હતું કે રોજની ૧૦ સ્ત્રીઓ આ પરીક્ષણ કરાવે છે. મહારાષ્ટ્ર સરકારે ૧૯૮૮માં આ પરીક્ષણો પર પ્રતિબંધ મૂક્યો ત્યાં સુધી મુંબઈની વિખ્યાત હરકિસનદાસ હોસ્પિટલમાં કેવો દંભ આચરવામાં આવતો હતો તે પણ આ સર્વેક્ષણમાંથી બહાર આવ્યું હતું. આ હોસ્પિટલનું સંચાલન જૈનોના હાથમાં છે તેથી તેઓ ગર્ભપાતને ટેકો આપતા નહોતા, તો હોસ્પિટલ સ્ત્રીઓને અન્ય દવાખાનાઓમાં ગર્ભપાત માટે મોકલતી હતી અને ત્યાંથી પડેલા સ્ત્રી ગર્ભને વધુ ‘સંશોધન’ અર્થે પાછો હોસ્પિટલમાં મંગાવવામાં આવતો હતો.

૧૯૮૦ના દાયકાની સ્થિતિ

૧૯૮૦ના દાયકા દરમ્યાન જાતિ નિર્ધારણનું પરીક્ષણ અન્ય દેશોમાં ભારે ખર્ચાળ હતું અને સરકારના અંકુશો તેના પર ખૂબ જ હતા. પણ ભારતમાં તે રૂ. ૭૦થી રૂ. ૫૦૦ સુધીમાં થઈ શકતું હતું. તેથી માત્ર મધ્યમ વર્ગને જ નહિ પણ કામદાર વર્ગને પણ તે પોસાતું હતું. મુંબઈના ઝૂંપડપટ્ટી વિસ્તારોનાં સર્વેક્ષણો એમ દર્શાવે છે કે ઘણી સ્ત્રીઓ એ પરીક્ષણ કરાવતી હતી અને ગર્ભ સ્ત્રી જાતિનો છે તેની ખબર પડ્યા પછી તે ૧૮મા કે ૧૯મા

કોઠા નં.૨		
ભારતમાં વિવિધ રાજ્યોમાં જાતિ પ્રમાણ		
રાજ્ય	દર ૧૦૦૦ પુરુષોએ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ	૦થી ૬ વર્ષની વયમાં જાતિ પ્રમાણ
૧. આંધ્રાપ્રદેશ	૮૪૬	૮૬૫
૨. આંધ્ર પ્રદેશ	૮૭૮	૮૬૪
૩. અરુણાચલ પ્રદેશ	૮૦૧	૮૬૧
૪. આસામ	૮૩૨	૮૬૪
૫. બિહાર	૮૨૧	૮૩૮
૬. ચંડીગઢ	૭૭૩	૮૪૫
૭. છત્તીસગઢ	૮૮૦	૮૭૫
૮. દાદરા અને નગર હવેલી	૮૧૧	૮૭૩
૯. દિલ્લી	૮૨૧	૮૬૫
૧૦. દમણ અને દીવ	૭૦૮	૮૨૫
૧૧. ગોવા	૮૬૦	૮૩૩
૧૨. ગુજરાત	૮૨૧	૮૭૮
૧૩. હરિયાણા	૮૬૧	૮૨૦
૧૪. હિમાચલ પ્રદેશ	૮૭૦	૮૮૭
૧૫. જમ્મુ અને કાશ્મીર	૮૦૦	૮૨૭
૧૬. ઝારખંડ	૮૪૧	૮૬૬
૧૭. કર્ણાટક	૮૬૪	૮૪૮
૧૮. કેરળ	૧૦૫૮	૮૬૩
૧૯. લક્ષદ્વીપ	૮૪૭	૮૭૪
૨૦. મધ્ય પ્રદેશ	૮૨૦	૮૨૮
૨૧. મહારાષ્ટ્ર	૮૨૨	૮૧૭
૨૨. મણિપુર	૮૭૮	૮૬૧
૨૩. મેઘાલય	૮૭૫	૮૭૫
૨૪. મિઝોરમ	૮૩૮	૮૭૧
૨૫. નાગાલેન્ડ	૮૦૮	૮૭૫
૨૬. ઓરિસ્સા	૮૭૨	૮૫૦
૨૭. પોંડિચેરી	૧૦૦૧	૮૫૮
૨૮. પંજાબ	૮૫૭	૭૮૩
૨૯. રાજસ્થાન	૮૨૨	૮૦૮
૩૦. સિક્કિમ	૮૭૫	૮૮૬
૩૧. તામિલનાડુ	૮૮૬	૮૩૮
૩૨. ત્રિપુરા	૮૫૦	૮૭૫
૩૩. ઉત્તર પ્રદેશ	૮૮૮	૮૧૬
૩૪. ઉત્તરાંચલ	૮૬૪	૮૦૬
૩૫. પશ્ચિમ બંગાળ	૮૩૪	૮૬૩
ભારત	૮૩૩	૮૨૭

સ્ત્રોત: ભારતની વસ્તી ગણતરી - ૨૦૦૧

સપ્તાહે ગર્ભપાત કરાવતી હતી. તેમની દલીલ એવી હતી કે સ્ત્રી બાળકને જન્મ આપવો અને છોકરી મોટી થાય એટલે લગ્ન પાછળ હજારો રૂપિયા ખર્ચવા તેના કરતાં તો ગર્ભપાત માટે રૂ. ૨૦૦ કે રૂ. ૮૦૦ ખર્ચવા એ સસ્તું પડે છે.

લાર્સન એન્ડ ટુબ્રો જેવી બહુરાષ્ટ્રીય ઈજનેરી કંપનીના યુવાન કર્મચારીઓને પણ ૧૯૮૫માં આ પરીક્ષણ આકર્ષતું હતું. તેઓ કંપનીમાં તેમના તબીબી ખર્ચનાં જે બિલ રજૂ કરતા હતા તેમાં તેઓ આ પરીક્ષણનો ઉપયોગ કરતા જણાયા હતા. ઉત્તર પ્રદેશના બિજનોર જિલ્લાનાં બે ગામોનું એક સર્વેક્ષણ કરાયું હતું. તેમાં ૩૦૧ સ્ત્રીઓની મુલાકાત લેવાઈ હતી. તેમાંથી પણ એમ જાણવા મળ્યું કે એમ્નિયોસેન્ટેસિસની સેવાનો ઉપયોગ સ્ત્રીઓને એ માહિતી આપવા માટે થાય છે કે ગર્ભમાંનું બાળક છોકરો છે કે છોકરી. ઉત્તર પ્રદેશમાં છેલ્લાં ૧૦ વર્ષમાં આ પદ્ધતિ દાખલ થઈ હતી. ૧૯૮૧ની વસ્તી ગણતરી મુજબ ઉત્તર પ્રદેશમાં અને બિજનોર જિલ્લામાં ૧૦૦૦ છોકરાએ છોકરીઓનું પ્રમાણ અનુક્રમે ૮૪૬ અને ૮૬૩ હતું. ઈ.સ. ૧૯૦૦ સુધી જાટ અને રાજપૂત સમુદાયમાં જ છોકરીઓની હત્યાનો રિવાજ હતો. પણ હવે તો તે તમામ સમુદાયોમાં પ્રચલિત થઈ ગયો હતો.

૧૯૭૪માં દિલ્લીમાં 'ઓલ ઈન્ડિયા ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ મેડિકલ સાયન્સિસ' દ્વારા ૧૧૦૦૦ સગર્ભા સ્ત્રીઓ માટે એક સર્વેક્ષણ હાથ ધરાયું હતું. જો કે, તેનો હેતુ ગર્ભની સ્થિતિ જાણવાનો હતો, પરંતુ એ સ્ત્રીઓનો હેતુ તો ગર્ભની જાતિ જાણવાનો જ હતો. એક વાર પરીક્ષણ પતી ગયું અને જે સ્ત્રીઓને એમ કહેવામાં આવ્યું કે તેમના ગર્ભમાંનું બાળક સ્ત્રી જાતિનું છે તેમણે ગર્ભપાતની માગણી કરી હતી. અને તેથી ૧૯૭૮માં તમામ સરકારી હોસ્પિટલોમાં જાતિ પસંદગી માટેનાં પરીક્ષણો પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો. પંજાબમાં ૧૯૮૨માં સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનું એક સર્વેક્ષણ કરાયું હતું અને તેમાં આ પરીક્ષણો વિશે તેમના અભિપ્રાયો માંગવામાં આવ્યા હતા. તેમાં બધાએ આ પરીક્ષણોને ઉપયોગી ગણાવ્યાં હતાં. વાસ્તવમાં, પંજાબમાં જ ૧૯૭૮માં પહેલી જ વાર આ પરીક્ષણનો વ્યાપારી ધોરણે ઉપયોગ શરૂ થયો હતો. અમૃતસરના એક દવાખાનાએ તો આને અંગે જાહેરખબર પણ આપી હતી.

૧૯૮૬માં મહારાષ્ટ્ર સરકારે એક સર્વેક્ષણ હાથ ધર્યું હતું. તેમાં ૮૪ ટકા ડોક્ટરો એમ્નિયોસેન્ટેસિસનું પરીક્ષણ કરતા હતા એમ જાણવા મળ્યું હતું. દર મહિને તેઓ સરેરાશ ૨૭૭ પરીક્ષણો કરતા હતા. તેમાંના કેટલાક ડોક્ટરો તો છેલ્લાં દસેક વર્ષથી એ

પરીક્ષણ હાથ ધરતા હોવાનું માલૂમ પડ્યું હતું. ૨૯ ટકા ડોક્ટરોએ તો એમ કહ્યું હતું કે જે ૧૦ ટકા સ્ત્રીઓ પરીક્ષણ કરાવતી હતી તેમને એક કે તેથી વધુ તો દીકરાઓ હતા. કેટલાક ડોક્ટરો તો એમ પણ માનતા હતા કે વસ્તી નિયંત્રણ માટે આ પરીક્ષણ એક અગત્યનું સાધન છે. આઠમી પંચવર્ષીય યોજનામાં ભારત સરકારે એક માતાનું સ્થાન એક જ પુત્રી લે એવો ચોખ્ખો પ્રજનન દર એકનો રાખવાનું લક્ષ્યાંક નક્કી કર્યું હતું. આ હેતુ માટે પછી જાતિ નિર્ધારણ અને જાતિ પસંદગી માટેનાં સાધનો સુલભ સમજવામાં આવ્યાં હતાં. આ વલણોને પરિણામે જ ભારતમાં સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણ ચિંતાજનક હદે ઘટી ગયું છે. સમગ્ર સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણ અને બાળકોમાં સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણ જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં કેટલું છે તેની વિગતો કોઠા નં.૨માં આપવામાં આવી છે. કોઠા નં.૩ અને કોઠા નં.૪માં આ અંગેની વધુ વિગતો અપાઈ છે.

વિવાદના મુદ્દાઓ

આ સંજોગોમાં મહિલાઓ પ્રત્યે દુર્વ્યવહાર થાય તેના કરતાં તે મરી જાય એ ઈચ્છનીય છે એમ પણ કહેવાતું રહ્યું છે. ‘જનમવું અને પછી મરવા દેવું એના કરતાં ગર્ભ તરીકે જ મરી જવું સારું નહિ?’ કે પછી ‘શું લાખો વણજોઈતી છોકરીઓનો જન્મ મહિલાઓની સ્થિતિ સુધારે છે?’ જેવા સવાલો પણ પુછાતા રહ્યા છે. ૧૯૦૧થી ૧૯૭૧ સુધી સ્ત્રી-પુરુષનું પ્રમાણ ભારતમાં સતત ઘટતું રહ્યું છે. ૧૯૭૧થી ૧૯૮૧ દરમિયાન તેમાં સહેજ વધારો થયો હતો. પણ તે પછી વળી પાછું ઘટતું ગયું. ધનવાનો, ગરીબો, શિક્ષિતો કે અભણો સૌ કોઈ જાતિ નિર્ધારણ અને જાતિ પસંદગી માટેનાં પરીક્ષણોનો ઉપયોગ કરે છે એથી પરિસ્થિતિ વધુ વણસતી જાય છે.

ઘણા અર્થશાસ્ત્રીઓ અને ડોક્ટરો માંગ અને પુરવઠાના નિયમને ટાંકીને આ પરીક્ષણને વાજબી ઠેરવે છે. તેઓ દલીલ કરે છે કે જો મહિલાઓનો પુરવઠો ઘટી જશે તો તેમની માંગ વધશે અને તેથી તેમની પરિસ્થિતિ સુધરશે. મહિલાઓની અછત તેમનું મૂલ્ય વધારશે એમ કહેવામાં આવે છે. આનો અર્થ એવો થાય કે મહિલાઓને એક પ્રકારે વસ્તુ ગણવામાં આવે છે. પરંતુ સ્ત્રીઓ કઈ સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિમાં જીવે છે તે અર્થશાસ્ત્રીઓ ભૂલી જાય છે. જે સમાજ સ્ત્રીઓને માત્ર જાતીયતા માટેની અને બાળકો પેદા કરનારી વસ્તુ સમજે છે તે સમાજ સ્ત્રીઓ સાથે વધુ માનવીય રીતે વર્તે એમ કેવી રીતે કહી શકાય? તેમનો પુરવઠો ઓછો હશે તેથી તેમની સાથેનો વ્યવહાર સુધરી જશે એવું કેવી રીતે માની શકાય? વાસ્તવમાં બળાત્કાર, અપહરણ અને

કોઠા નં.૩

ભારતમાં ૦-૬ વર્ષનાં બાળકોની વસ્તી

૧. નવજાત શિશુઓ અને બાળકોની વસ્તી	૧૫.૮ કરોડ
૨. પુરુષ શિશુઓ અને બાળકો	૮.૨ કરોડ
૩. સ્ત્રી શિશુઓ અને બાળકો	૭.૬ કરોડ
૪. સ્ત્રી શિશુઓ અને છોકરીઓની ખાધ	૬૦ લાખ
૫. બાળકોની વસ્તીમાં જાતિ પ્રમાણ	૯૨૭

સ્ત્રોત: ભારતની વસ્તી ગણતરી - ૨૦૦૧

બળજબરીના કિસ્સા તો વધી રહ્યા છે. મધ્ય પ્રદેશ, રાજસ્થાન, હરિયાણા અને પંજાબમાં કેટલાક સમુદાયોમાં સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણ ઘણું જ નીચું છે. તેમાં ઘણી વાર ઘણા પુરુષો વચ્ચે એક જ પત્ની હોય છે.

બીજી એક દલીલ એવી પણ કરવામાં આવે છે કે જે માતાઓ એક કે તેથી વધુ દીકરીઓ ધરાવતી હોય તેમને એમ્નિયોસેન્ટેસિસ પરીક્ષણ કરવા દેવું જોઈએ કે જેથી તેઓ સંતુલિત પરિવાર ધરાવી શકે. તેમના ઘરમાં છોકરી પણ હોય અને છોકરો પણ હોય. જો કે આ ખ્યાલ પણ પક્ષપાતી છે. એક કરતાં વધારે પુત્રો હોય તો પછી શું ગર્ભમાંના પુરુષ બાળક માટે ગર્ભપાત કરાવવાની ભલામણ થશે ખરી? તે વખતે સંતુલિત પરિવારનો ખ્યાલ આવશે ખરો? ના, કદી નહિ આવે. વાસ્તવમાં, સ્ત્રી કે પુરુષ કોઈ પણ બાળકના કોઈ પણ ગર્ભપાત માટે થતા પરીક્ષણનો વિરોધ કરવો જોઈએ. વળી, સંતુલિત પરિવાર માટે સ્ત્રીએ કેટલી કિંમત ચૂકવવાની? તેણે ક્યાં સુધી ગર્ભપાત કરાવ્યે જવાના?

વળી, વારંવાર એવું પણ કહેવામાં આવે છે કે સ્ત્રીઓ પોતે જ પોતાની ઈચ્છાથી આ પ્રકારનાં પરીક્ષણો કરાવે છે. આ તો તેમની પોતાની પસંદગીનો વિષય છે એમ પણ કહેવાય છે. પણ શું પસંદગીઓથી સામાજિક શૂન્યાવકાશ ઊભો થાય છે? એ સ્ત્રીઓના દિમાગમાં સામાજિક રીતે એ ઘુસાડવામાં આવ્યું હોય છે કે જો તેઓ દીકરા ઉત્પન્ન નહિ કરે તો તેમની કોઈ સામાજિક કિંમત નથી. તેમને ટોણા મરાય છે, તેમની સત્તામણી થાય છે, પતિ દ્વારા તેમને છોડી દેવામાં આવે છે. આમ, વાસ્તવમાં તેમની પસંદગી તો સમાજની બીક ઉપર આધારિત છે. પોતે કેટલાં બાળકો ઉત્પન્ન કરવા તેના ઉપર સ્ત્રીઓનો પોતાનો અંકુશ હોવો જોઈએ એમ નારીવાદીઓ કહે છે. બાળકો ધરાવવાં કે ન ધરાવવાં તેની અને સલામત કાનૂની ગર્ભપાત અંગેની પસંદગી

કોઠા નં.૪

જાતિ પરીક્ષણ વ્યાપક છે તેવાં રાજ્યોમાં જાતિ પ્રમાણ

રાજ્ય	૧૯૯૧	૨૦૦૧
૧. પંજાબ	૮૭૫	૭૯૩
૨. હરિયાણા	૮૭૮	૮૨૦
૩. ગુજરાત	૯૨૮	૮૭૮
૪. મહારાષ્ટ્ર	૯૪૬	૯૧૭

સ્ત્રોત: ભારતની વસ્તી ગણતરી - ૨૦૦૧

સ્ત્રીઓ પોતે કરે એમ નારીવાદીઓ માંગે છે. પરંતુ ત્રીજા વિશ્વના સંદર્ભમાં આ પ્રશ્નને જરા જુદી રીતે જ જોવો પડે તેમ છે. જો કે, એવી દલીલ પણ કરવામાં આવે છે કે આશરે છ બાળકોમાંથી એક જ બાળક બચવાની શક્યતા હોય છે એ વસ્તી વધારાની મૂળ સમસ્યા છે, માત્ર પુરુષ ધરાવવાની ઈચ્છા જ નથી.

સ્ત્રી ભૂણ હત્યા: રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર અને સામાજિક ભૂમિકા

કેટલાક લોકો એવો સવાલ પણ ઉઠાવે છે કે જો કુટુંબ નિયોજન ઈચ્છનીય હોય તો પછી સ્ત્રી-પુરુષ જાતિનું આયોજન કેમ નહિ? પરંતુ પ્રશ્ન આટલો સરળ નથી. દવાઓ અને આરોગ્ય સંભાળની વ્યવસ્થાના વ્યાપારીકરણના સંદર્ભમાં આ પ્રશ્નને સમજવાની જરૂર છે. વસ્તી નિયંત્રણની નીતિમાં જાતિવાદી પક્ષપાત હોય અને પિતૃસત્તાક વ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ પ્રવર્તમાન હોય ત્યાં આ પ્રશ્નને વધારે ઊંડાણથી વિચારવો પડે તેમ છે. જાતિની પસંદગી સ્ત્રીઓના દમનનો બીજો એક રસ્તો હોઈ શકે છે. નારીવાદીઓ એમ તો કહે જ છે કે સ્ત્રીઓનું અસ્તિત્વ જોખમમાં છે. જાતિ નિર્ધારણનાં પરીક્ષણો કરતાં જાતિ પસંદગીનાં પરીક્ષણો વધારે લોકપ્રિય બન્યાં છે એનું એક કારણ એ પણ છે કે ગર્ભપાત સંબંધી જે નૈતિકતાના પ્રશ્નો ઉઠાવાય છે તે તેમાં ઉઠાવવામાં આવતા નથી. ગર્ભપાત-વિરોધીઓ પણ એ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં વાંધો જોતા નથી. વળી, પુરુષ બાળક માટેની પસંદગી માત્ર ભારત જેવા વિકસતા દેશોમાં જ છે એવું નથી પણ એ દુનિયામાં બધે જ છે. મૂડીવાદ પહેલાંના, મૂડીવાદી અને મૂડીવાદ પછીનાં એમ તમામ સામાજિક માળખાંમાં આ બાબતનાં મૂળિયાં ઊંડાં છે અને તેમને સતત પડકારવાની જરૂર છે.

આ સંદર્ભમાં ભારતમાં મહિલાઓની ખાધ દૂર કેવી રીતે કરી

શકાય? દેશભરમાં ૧૯૭૦ અને ૧૯૮૦ના દાયકામાં બિન-સરકારી સંગઠનોએ જોરદાર ઝુંબેશ કરી હતી અને જાતિ નિર્ધારણ તથા જાતિ પસંદગીનાં પરીક્ષણોનો વિરોધ કર્યો હતો. તેમાં કેટલીક સંશોધન સંસ્થાઓ પણ જોડાઈ હતી. તેમણે આ પરીક્ષણોની તરફેણ કરનારા અત્યંત શિક્ષિત એવા પ્રબુદ્ધ વિજ્ઞાનીઓ, ટેકનોક્રેટ્સ, તબીબો અને રાજ્ય સામે વાંધા ઉઠાવ્યા હતા. તેને પરિણામે છેવટે મહારાષ્ટ્ર સરકારને અને કેન્દ્ર સરકારને કાયદા કરવાની ફરજ પડી હતી. બિન-સરકારી સંગઠનોની બે અગત્યની માગણીઓ હતી: (૧) કોઈ ખાનગી ડોક્ટરને કે દવાખાનાને જાતિ નિર્ધારણનું પરીક્ષણ કરવાની છૂટ ન આપવામાં આવે. (૨) જાતિ નિર્ધારણનું પરીક્ષણ કરાવનાર કોઈ સ્ત્રીને સજા ન કરવામાં આવે. જો કે, આ બંને માગણીઓનો સમાવેશ કાયદામાં કરવામાં આવ્યો નહોતો.

જો કે, અગત્યનો મુદ્દો એ છે કે માત્ર કાયદાની મદદથી સ્ત્રી ભૂણ હત્યાને રોકી શકાશે નહિ. લોક શિક્ષણ અને મહિલાઓના અધિકારોનું આંદોલન જ તેમાં અસરકારક ભૂમિકા ભજવી શકે છે. 'વૃદ્ધાવસ્થામાં મા-બાપને પુત્રીઓ પણ ટેકો આપી શકે છે, અસમાનતા દૂર કરવાની જરૂર છે - સ્ત્રીઓને દૂર કરવાની નહિ, દહેજને ડામો - દીકરીઓને નહિ, તમારી દીકરીને સ્વાવલંબી બનાવો - શિક્ષણ આપો - તેને કામ કરવા દો તો તમારી દીકરી તમારા માટે બોજો નહિ બને' વગેરે જેવા વિચારોનો પ્રચાર વધુ મહત્વનો સાબિત થાય તેમ છે. આમ, સામાજિક વલણોને બદલવાં જરૂરી છે.

તાજેતરમાં 'વોલન્ટરી હેલ્થ એસોસિએશન ઓફ ઈન્ડિયા' એ હરિયાણામાં કુરુક્ષેત્ર, પંજાબમાં ફતેહગઢસાહિબ અને હિમાચલ પ્રદેશમાં એક સર્વેક્ષણ હાથ ધર્યું હતું. ૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરી અનુસાર આ વિસ્તારોમાં બાળકોમાં સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણ ખૂબ જ નીચું છે. તેમાં ગામડાંનાં ૧૪૦૧ ઘરોની મુલાકાત લેવાઈ હતી. તેમાં ૯૯૯ પરણિત સ્ત્રીઓ, ૭૨ ડોક્ટરો અને ૭૪ પંચાયત સભ્યોની મુલાકાત લેવાઈ હતી. આ સર્વેક્ષણમાં એવું તારણ નીકળ્યું કે સ્ત્રી ભૂણ હત્યાનું એક સૌથી મહત્વનું કારણ એ છે કે દીકરીઓને પરિવારમાં સામાજિક અને આર્થિક બોજો ગણવામાં આવે છે અને એનું કારણ દહેજ, એની પવિત્રતા ભંગ થવાનો ડર અને તેના લગ્નની ચિંતા વગેરે છે. આ સંદર્ભમાં વેપારી દિમાગ ધરાવતા ડોક્ટરો અને પ્રયોગશાળાના માલિકો છેલ્લાં ઘણાં વર્ષોથી સ્ત્રી ભૂણ હત્યા માટે નવી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરે છે. શિક્ષિત કુટુંબોમાં પણ નાના કુટુંબના ધોરણનો અર્થ એક અથવા બે દીકરાવાળો પરિવાર થાય છે. તેમને મોટે ભાગે દીકરીઓ

વિના ચાલે છે પણ દીકરા વિના ચાલતું નથી. જેમની પાસે મિલકત છે તેઓ દીકરીઓ ઈચ્છતા નથી કારણ કે તેમને ડર છે કે લગ્ન પછી જમાઈ મિલકતમાં ભાગ માગશે. જેમની પાસે સંપત્તિ નથી તેઓ દીકરીઓ ઈચ્છતા નથી કારણ કે તેમને દહેજની સત્તામણીનો ડર છે. તેઓ જો કે, તેમના દીકરાઓ માટે દહેજ સ્વીકારે છે.

દીકરાને આર્થિક સમૃદ્ધિની તક સમજવામાં આવે છે પણ દીકરીને આર્થિક બરબાદીની સીડી સમજવામાં આવે છે. ઉત્તર ભારતમાં આ વિચારધારા મજબૂત છે પણ એમ લાગે છે કે સમગ્ર દેશમાં તે હવે વધારે પ્રમાણમાં વ્યાપી રહી છે. આમ, પુત્રોષણની પરંપરા અને અલ્ટ્રાસાઉન્ડ ટેકનોલોજીનું અપવિત્ર જોડાણ ભારતીય સમાજને પતનની ખાઈમાં ઉતારી રહ્યું છે. ભારતનાં અનેક રાજ્યોમાં એક, બે કે વધુમાં વધુ ત્રણ બાળકોવાળાં નાનાં કુટુંબો ઈચ્છતા લોકોમાં સ્ત્રી ભૂણ હત્યાનું પ્રમાણ ઘણું વધારે છે. નાની છોકરીઓને મારી નાખનારા સમુદાયોમાં હવે સ્ત્રી ભૂણ હત્યાનું પ્રમાણ વધ્યું છે.

રાજ્ય અને બિન-સરકારી સંગઠનોના પ્રયાસો

૧૯૮૪માં પેરન્ટલ ડાયગ્નોસ્ટિક (રેગ્યુલેશન એન્ડ પ્રિવેન્શન ઓફ મિસયુઝ) એક્ટ સંસદ દ્વારા ઘડાયો. તે પછી અનેક રાજ્ય સરકારો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો દ્વારા એ જ પ્રકારના કાયદા ઘડવામાં આવ્યા. 'સેન્ટર ફોર ઈન્કવાયરી ઈન્ટુ હેલ્થ એન્ડ એલાઈડ થિસ', 'માસૂમ' અને ડૉ. સાબુ જ્યોર્જ દ્વારા જાહેર હિતની એક અરજી સર્વોચ્ચ અદાલતમાં કરવામાં આવી હતી. પછી સર્વોચ્ચ અદાલતે તેના તા.૪-૫-૨૦૦૧ના રોજના આદેશમાં તમામ રાજ્ય સરકારોને આ કાયદાનો તત્કાળ અને અસરકારક અમલ કરવા કહ્યું હતું. આ કાયદાનો અમલ તા.૧-૧-૧૯૯૭થી થયો. આ આદેશ અનુસાર ઉપરોક્ત કાયદા હેઠળ જેનેટિક કાઉન્સેલિંગ સેન્ટર, જેનેટિક લેબોરેટરી અને જેનેટિક ક્લિનિકની નોંધણી ફરજિયાત છે. તાજેતરમાં ૨૦૦૩માં પ્રિનેટલ ડાયગ્નોસ્ટિક ટેકનિક્સ (પ્રોહિબિશન ઓફ સેક્સ સિલેક્શન) એક્ટ ઘડાયો છે. સગર્ભાવસ્થાના આરંભના તબક્કામાં જાતિ પસંદગી ના થાય તે માટે આ કાયદામાં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. આ કાયદો અસરકારક બને તે માટે પણ તેમાં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. વળી, ૧૯૯૪ના કાયદામાં ૨૦૦૨માં સુધારા કરવામાં આવ્યા છે અને તેને રાષ્ટ્રપતિએ તા.૧૭-૧-૨૦૦૩ના રોજ મંજૂરી આપી છે. આ કાયદાના નિયમોમાં ગયે વર્ષે સુધારા કરાયા છે અને તેમાંથી 'લાપતા છોકરીઓ' (મિસિંગ ગર્લ્સ) ઊભી કરતી બદઈરાદાયુક્ત પ્રવૃત્તિઓને ડામવા માટેના અમલના તંત્રને વધુ

સક્રિય બનાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. કાયદો અને ન્યાય મંત્રાલયના આદેશ અનુસાર મુંબઈ મહાનગરપાલિકાએ ગર્ભની જાતિ ગેરકાનૂની રીતે નક્કી કરવા સામે ઝુંબેશ ઉપાડી છે. તેમાં તમામ સોનોગ્રાફી કેન્દ્રોની નોંધણી થાય તે ફરજિયાત બનાવાયું છે. ગર્ભની જાતિ કોઈ પણ સંજોગોમાં જાહેર નહિ કરવામાં આવે એવું આ કેન્દ્રોમાં ફરજિયાતપણે પાટિયું લટકાવેલું હોવું જોઈશે એમ પણ નક્કી થયું છે.

બીજું એક પગલું એ પણ લેવાયું છે કે કોઈ પણ સંસ્થા એવી જાહેર ખબર ન આપી શકે કે ભીંતચિત્ર ન દર્શાવી શકે કે ટીવી શ્રેણી પણ એવી ન હોઈ શકે કે જેનાથી જાતિ નિર્ધારણને ટેકો મળે કે પ્રોત્સાહન મળે. પુણેની 'માસૂમ' સંસ્થાએ ફેબ્રુઆરી-૨૦૦૨ દરમિયાન બાલાજી ટેલિક્લિપ્સની એક ટીવી શ્રેણીમાં એક દંપતી બાળકની જાતિ જાણવાનો પ્રયાસ કરતું દર્શાવાયું હતું તેની મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય મહિલા પંચ સમક્ષ ફરિયાદ કરી હતી. પંચે પછીથી મુંબઈ મહાનગરપાલિકાનો સંપર્ક સાધ્યો હતો અને પોલિસ મથકે ફરિયાદ નોંધાવાઈ હતી. પંચે ઊહાપોહ કર્યો એટલે નિર્માતા કંપનીએ પછી પંચ દ્વારા તૈયાર કરાયેલી એક જાહેરખબર આપી હતી. તેમાં એમ દર્શાવાયું હતું કે સ્ત્રી ભૂણ હત્યા માટે જાતિ નિર્ધારણનું પરીક્ષણ કરાવવું એ ફોજદારી ગુનો બને છે. હવે એક બીજી લડત શરૂ થઈ રહી છે. મહિલા જૂથો એવી માગણી કરી રહ્યાં છે કે ત્રણ માસ સુધી દરેક ભાગની પહેલાં એ જાહેર ખબર દર્શાવવી જોઈએ.

ઉપસંહાર

આ રીતે જોતાં લાગે છે કે વણજોઈતા સ્ત્રી બાળકને જન્મ આપવો તેના કરતાં સ્ત્રી ભૂણ હત્યા કરવી એ વધારે સારી બાબત છે એમ માનનારા લોકોને આપણે પડકારવાના છે. તેમનો તર્ક પુરુષોની સંકુચિતતાથી અસરગ્રસ્ત સ્ત્રીને જ મારી નાખે છે, તેને શક્તિમાન બનાવતો નથી. પણ તેને બદલે 'કરિયાવર પાંચ લાખ રૂપિયા આપવો તેના કરતાં ૫૦૦૦ રૂપિયામાં ગર્ભપાત કરાવવો સારો' એવી તેઓ જાહેરખબરો આપે છે. આ તર્ક કામે લગાડીએ તો એમ પણ કહેવું પડે કે ગરીબોને કે ત્રીજા વિશ્વના લોકોને ગરીબીમાં કે વંચિતતામાં જીવવું પડે તેના કરતાં તેમને મારી નાખવા એ વધારે સારી બાબત છે. આ તર્ક વળી પાછી એવી ધારણા પણ કરે છે કે દહેજ જેવાં દૂષણો ઈશ્વરદત્ત છે અને એમાં આપણે કશું કરી શકતા નથી. તેથી અસરગ્રસ્તને વધુ અસરગ્રસ્ત બનાવો એમ જ કહેવાય છે. દીકરીના શિક્ષણ,

રાષ્ટ્રીય સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર નીતિ-૨૦૦૩

ભારત સરકારના આયોજન પંચ દ્વારા દેશમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના ક્ષેત્ર માટે એક રાષ્ટ્રીય નીતિ ઘડવાનો પ્રયત્ન કરાયો છે. તેણે આ અંગે મુસદ્દો તૈયાર કર્યો છે અને રાષ્ટ્રીય ચર્ચાને નિમંત્રણ આપ્યું છે. અત્રે આ મુસદ્દાનો ગુજરાતી અનુવાદ અક્ષરશઃ પ્રસ્તુત છે. તેમાં સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રને સ્પર્શતા ઘણા મુદ્દાઓની ચર્ચા કરાઈ છે. આ વિશેનાં પોતાનાં મંતવ્યો સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના કાર્યકરો આયોજન પંચને મોકલી શકે છે.

આમુખ

ભારતીય પરંપરાઓ અને સંસ્કૃતિઓ દ્વારા સ્વૈચ્છિક કાર્યને અપાયેલા ઊંચા દરજ્જા અને માન તથા આ દેશના લોકોમાં સ્વૈચ્છિક પ્રવૃત્તિની ભાવના વ્યાપકપણે વિદ્યમાન હોવાની બાબતને સ્વીકારીને,

સ્થાનિક પ્રયાસો, સ્થાનિક સંસાધનો અને સામાજિક કાર્ય દ્વારા સહભાગી વિકાસની પરંપરા વિકસાવીને દેશમાં સ્વૈચ્છિક કાર્ય જે મહત્વનું પ્રદાન કર્યું છે તે પિછાણીને,

સામાજિક અને પર્યાવરણીય મુદ્દાઓ અને સમસ્યાઓ વિશે લોકોમાં જાગૃતિનું સ્તર વધારવામાં, સમાજના તમામ વર્ગોને આર્થિક અને સામાજિક સેવાઓ અસરકારક રીતે પૂરી પાડવામાં અને નીતિવિષયક હિમાયતમાં સરકારી વ્યવસ્થાઓ અને સંસ્થાઓની મર્યાદાઓ સમજીને,

સરકાર દ્વારા કરાતા પ્રયાસોમાં પૂરક બનવાની, આર્થિક, સામાજિક અને પર્યાવરણીય વિકાસ માટેના વૈકલ્પિક વાહકો પૂરા પાડવાની અને જાહેર સ્તરોને સુધારવાની સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રની શક્તિની નોંધ લઈને,

સુષુપ્ત શક્તિને ઉજાગર કરવા માટે અને સમાજના તમામ વર્ગો તથા ખાસ કરીને ગરીબો માટે આર્થિક અને સામાજિક વિકાસના સંદર્ભમાં ઈષ્ટતમ અસરો ઊભી કરવા માટે જાહેર, ખાનગી અને સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રનાં કાર્યો વચ્ચે સંવાદિતા ઊભી કરવાની જરૂરિયાત હોવાનું સ્વીકારીને,

સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રને સુગઠિત કરવા અને વિસ્તારવા માટે અને

સામુદાયિક કાર્ય તથા સામાજિક ચેતના ઊભી કરવાના એક સાધન તરીકે કામ કરવા તેને સક્ષમ બનાવવા માટે ઉચિત નીતિવિષયક અને સંસ્થાગત માળખું પૂરું પાડવાની જરૂરિયાત છે તેવો નિર્ણય કરીને, 'રાષ્ટ્રીય સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર નીતિ-૨૦૦૩' આ મુજબ ઘડાઈ છે:

૧. ભાવિ દૃષ્ટિ

ભારતમાં એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરવી કે જેથી પોતાના સમાજના ભલા માટે નિઃસ્વાર્થપણે પ્રદાન કરવાની મનુષ્યોની આંતરિક ઉત્કંઠાને વૈકલ્પિક સંસ્થાગત વાહકો અને વિવિધ ભૂમિકાઓ દ્વારા સંપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ પ્રાપ્ત થાય, અને તેમના રાષ્ટ્ર પ્રત્યેના યોગદાનને તમામ આવશ્યક માન-સન્માન અને માન્યતા આપવામાં આવે.

૨. ઉદ્દેશો

આ ભાવિ દૃષ્ટિના સંદર્ભમાં આ નીતિના હેતુઓ આ મુજબ છે:

- ૨.૧ સામાન્ય રીતે સ્વૈચ્છિક કાર્ય અને વિશેષ રીતે સ્વૈચ્છિક સંગઠનોને પ્રોત્સાહન આપવા માટે સક્ષમતાપ્રેરક કાનૂની પર્યાવરણ ઊભું કરવું.
- ૨.૨ લોકોને અને ખાસ કરીને ગરીબો, વંચિતો અને છેવાડાના લોકોને આર્થિક અને સામાજિક સેવાઓની ડિઝાઈન તૈયાર કરવામાં અને તે પૂરી પાડવામાં સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રની સામેલગીરીને પ્રોત્સાહન આપવું.
- ૨.૩ હિમાયત, જાગૃતિ સર્જન અને સામાજિક એકત્રીકરણમાં સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રની ભૂમિકા વધારવી.
- ૨.૪ આપત્તિ સંચાલન અને તેના સામનાની તૈયારી તથા સ્થાનિક સ્તરે સામાજિક ક્ષમતાના નિર્માણમાં રાજ્યના ભાગીદાર તરીકે કામ કરવા સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રની ક્ષમતા મજબૂત બનાવવી અને વિસ્તારવી.
- ૨.૫ સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર જાહેર સંસ્થાઓની કામગીરીના રખેવાળની ભૂમિકા અસરકારક રીતે અદા કરે અને જાહેર કામ કરનારાઓના અંતરાત્માના રખેવાળ તરીકે કામ કરે તે માટે સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રને સક્ષમ બનાવવું.
- ૨.૬ કોઈ બિનજરૂરી અવરોધો અને બાંધછોડ વિના સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર તેનાં કાર્યો કરી શકે તે માટે નાણાકીય સંસાધનોનો

પૂરતો પ્રવાહ તેના તરફ વહે તે માટેનું માળખું પૂરું પાડવું.

૨.૭ સાહસિકતા, તકનિકી અને કૌશલ્યોની તબદીલી માટેના માધ્યમ તરીકે સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રની ક્ષમતા સુધારવી.

૨.૮ સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રની છાપ અને પ્રતિષ્ઠા લોકનજરે સતત વધી શકે તેવા માપદંડો દર્શાવવા.

૩. વ્યાખ્યાઓ અને વિભાવનાઓ

૩.૧ સ્વૈચ્છિક કાર્ય (વોલન્ટરી એક્શન) એક એવું કાર્ય કે પ્રવૃત્તિ છે કે જે કોઈ વ્યક્તિગત નાણાકીય કે ભૌતિક વળતર વિના અન્યોના લાભ માટે વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓ દ્વારા હાથ ધરાય છે.

૩.૨ તેથી સ્વૈચ્છિક સંગઠન (વોલન્ટરી ઓર્ગનાઈઝેશન)ની વ્યાખ્યા વ્યક્તિઓના એક એવા મંડળ (એસોસીએશન) તરીકે બાંધી શકાય કે જે (અ) સ્વૈચ્છિક કાર્યનું આયોજન કરવા અને તેનો માર્ગ પ્રશસ્ત કરવા સ્થપાયું છે, અથવા (આ) તે તેની નિયમિત પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત તે આવાં કાર્યો હાથ ધરે છે.

૩.૩ સામાન્ય લોકોનું ભલું કરવાના સામાજિક ઉદ્દેશો સિદ્ધ કરવાના હેતુ માટે સ્થપાયેલાં બિન-પક્ષપાતી અને બિન-નફાકારક કે નફો ન વહેંચતાં સંગઠનો, કે જ્યાં હોદ્દેદારો અને સભ્યો સંગઠનમાંથી કોઈ વળતર પ્રાપ્ત કરતા નથી તેમને સ્વૈચ્છિક સંગઠનો ગણવામાં આવે છે.

૩.૪ તકનિકી અને સંચાલન કૌશલ્યો ગ્રામીણ અને પછાત વિસ્તારોમાં તબદીલ કરવા માટે સામાજિક સાહસિકતા એક મૂલ્યવાન વાહન તરીકે ઉપસી આવી છે તે હકીકતને પિછાણીને આવાં સંગઠનોને પણ સ્વૈચ્છિક સંગઠનો ગણવામાં આવશે. તેમાં શરત એ છે કે, તેમાં વળતર અને અથવા મળતર તુલનાત્મક વ્યાપારી સંગઠનો કે જાહેર ક્ષેત્ર કરતાં ખાસ્સાં નીચાં હોય.

૩.૫ જ્યાં સ્વૈચ્છિક કાર્ય વ્યક્તિઓ તેમના વ્યક્તિગત ધોરણે કરતી હોય ત્યાં એવી વ્યક્તિઓને વ્યક્તિગત સ્વૈચ્છિક સંગઠન તરીકે ગણવામાં આવશે.

૩.૬ બીજા કોઈ પણ સ્વરૂપનું સંગઠન કે જે સામાજિક અને સામુદાયિક કાર્ય કરતું હોય અથવા સામાજિક જવાબદારીઓ નિભાવતું હોય અને જ્યાં માલિકો/સભ્યો આવી પ્રવૃત્તિઓમાંથી વધારાનું વળતર મેળવતા ન હોય, તેમને પણ આવી નિશ્ચિત પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવાના હેતુ માટે સ્વૈચ્છિક સંગઠન તરીકે વર્ગીકૃત કરવામાં આવશે.

૩.૭ સ્વૈચ્છિક સંગઠનોનાં નેટવર્ક્સ, મંડળો અને મહામંડળોને

પણ સ્વૈચ્છિક સંગઠનો ગણવામાં આવશે.

૪. કાનૂની અને કામગીરીનું પર્યાવરણ

૪.૧ સ્વૈચ્છિક સંગઠનોને ઔપચારિક કે કાનૂની માન્યતા અત્યારે સોસાયટીઝ રજિસ્ટ્રેશન એક્ટ-૧૯૬૦, ઈન્ડિયન ટ્રસ્ટ્સ એક્ટ-૧૯૮૨, ચેરિટેબલ એન્ડ રિલિજિયસ ટ્રસ્ટ એક્ટ-૧૯૨૦, ઈન્ડિયન કંપનીઝ એક્ટ-૧૯૫૦ની કલમ ૨૫ અને રાજ્યોના આ જ પ્રકારના કાયદાઓ દ્વારા આપવામાં આવે છે. આ કાયદાઓમાંની ઘણી જોગવાઈઓ જૂની-પુરાણી કે નકામી થઈ ગઈ છે અને આજે સ્વૈચ્છિકતાનું નિયમન કરવા કરતાં તેને પ્રોત્સાહન આપવાની વધારે જરૂર છે તે જોતાં, આવા તમામ કાયદાઓનું પુનઃ આકલન કરવામાં આવશે અને સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રના હિતધારકો અને સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રના પ્રતિનિધિઓ સાથે યોગ્ય વિચાર-વિમર્શ બાદ તેમાં સાનુકૂળ સુધારા કરવામાં આવશે.

૪.૨ માલિકીની પેઢી, ભાગીદારી પેઢી અને સહકારી મંડળીઓ વગેરે જેવાં કંપનીઓ સિવાયનાં ખાનગી વ્યાપારી સંગઠનો માટે, તેઓ સ્વૈચ્છિક પ્રવૃત્તિઓ આસાનીથી કરી શકે તે માટે તેમની કામગીરી અંગેના કાયદાઓમાં યોગ્ય જોગવાઈઓ કરવામાં આવશે.

૪.૩ જે અનૌપચારિક જૂથો કે મંડળો - જેવાં કે સામુદાયિક મંડળો, યુવા મંડળો, મહિલા મંડળો વગેરે - તેમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ તરીકે સ્વૈચ્છિક કાર્ય હથા ધરતાં હોય અથવા સ્વસહાય જૂથો જેવાં મંડળો પેટા પ્રવૃત્તિ તરીકે તે હાથ ધરતાં હોય તો, જો તેઓ ઈચ્છે તો ઉચ્ચ સ્તરીય સરકારો સાથે યોગ્ય સંબંધ સાથે સ્થાનિક સ્તરની સરકારોમાં તેમની નોંધણી કરાવી શકે છે. આવી નોંધણી જો જાહેર ભંડોળનો ઉપયોગ ન થવાનો હોય તો વપરાશકાર-મિત્ર અને બિન-નિયમનકારી હોય તેની કાળજી રાખવી જોઈએ.

૪.૪ સ્વૈચ્છિક કાર્ય વ્યક્તિઓની સામેલગીરીને પ્રોત્સાહન આપવા માટે સ્થાનિક સ્તરની સરકારોમાં રસ ધરાવતી વ્યક્તિઓનું એક પત્રક રાખવામાં આવશે અને તે સામાજિક અને આર્થિક વિકાસની પ્રવૃત્તિઓમાં સામેલ તમામ સરકારી અને બિન-સરકારી સંસ્થાઓને વિનામૂલ્યે પ્રાપ્ય બનશે.

૪.૫ સ્વૈચ્છિક સંગઠનોનાં નેટવર્ક્સ, મંડળો અને મહામંડળોને દેશમાં સ્વૈચ્છિક આંદોલનને તથા તેમનો અવાજ સંભળાય તે માટે તેમને ટેકો અપાશે. આવાં સંગઠનો ઔપચારિક

- રીતે નોંધણી કરાવે તેવી અપેક્ષા છે.
- ૪.૬ તમામ સ્વયંસેવકોને યોગ્ય માન-સન્માન અને સહકાર પ્રાપ્ત થાય તે માટે સ્વયંસેવકોના અધિકારો અને વિશેષાધિકારોના ખતપત્રનો એક નમૂનો તૈયાર કરાશે અને સરકારના તમામ વિભાગો અને જાહેર સંસ્થાઓ તે સ્વીકારશે.
- ૪.૭ જાહેર નાણાંથી થતા કાર્યમાં સ્વૈચ્છિક સંગઠનોને સામેલ કરવા માટેનાં નિયમો અને કાર્યવિધિઓ ઈ-શાસનનાં સાધનો અને સરળ માળખાં સ્વીકારીને સુધારવામાં આવશે.
- ૪.૮ તમામ રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં તથા કેન્દ્રીય સ્તરે આયોજન પંચમાં સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર સાથે સહયોગ માટે સંયુક્ત તંત્ર કે વિમર્શ મંચ સ્થાપવામાં આવશે.
- ૪.૯ સ્વૈચ્છિક સંગઠનોની ફરિયાદોના નિવારણ માટે અને તેમના કામ તથા ખાસ કરીને પરિયોજનાઓના અમલ સંબંધી તમામ પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે મંત્રાલયમાં / રાજ્ય સ્તરે અને જિલ્લા સ્તરે સંકલન તંત્ર ઊભું કરવામાં આવશે.
- ૪.૧૦ સ્વૈચ્છિક સંગઠનોની નોંધણી/પત્રક બનાવવાની પ્રક્રિયાનું કોમ્પ્યુટરાઈઝેશન કરાશે અને આયોજન પંચ સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર વિશે રાષ્ટ્રવ્યાપી માહિતી પાયો પૂરો પાડશે.
- ૪.૧૧ કેન્દ્ર અને રાજ્ય બંને સ્તરે સરકારો સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર દ્વારા થયેલા નોંધનીય કાર્યની માન્યતા અને પુરસ્કૃતતા માટે અને નીતિવિષયક ચર્ચા ઊભી કરવા માટે કાર્યકારી મોડેલ અને સફળતાની કહાણીઓના પ્રકાશન માટે તથા એવા જ પ્રકારનાં કાર્યોનું પુનરાવર્તન થાય તે માટે અને આવા પ્રયાસોમાં સુધારા થાય તે માટે તંત્ર ઊભું કરાશે.

૫. વિકાસમાં ભાગીદારી

- ૫.૧ ભાગીદારીનો અર્થ એ છે કે સહભાગીઓ વચ્ચે સંયુક્ત રીતે સંમત એવા લક્ષ્યાંકો વહેંચાય છે અને સમાન હિત તથા સમાન માલિકીની ભાવના સાથે સક્રિયપણે સાથે કામ કરવાની સહભાગીઓની ફરજ હોય છે.
- ૫.૨ વધારાની માનવ શક્તિની પ્રાપ્યતા દ્વારા અને વધુ પ્રતિબદ્ધતા અને સંવેદનશીલતા દ્વારા જાહેર સેવાઓની ગુણવત્તા સુધારવા માટે સરકાર શાળાઓ, વ્યાવસાયિક તાલીમ કેન્દ્રો, કુટુંબ કલ્યાણ કેન્દ્રો, પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો, હોસ્પિટલો વગેરે જેવી જાહેર સેવાઓ આપતી સંસ્થાઓમાં સ્વયંસેવકોની સામેલગીરીને પ્રોત્સાહન આપશે. નિવૃત્ત વ્યક્તિઓ અને મોટેરાંઓનાં જ્ઞાન અને અનુભવનો

- ઉપયોગ કરવા ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવશે. સ્વયંસેવકોની આવી સામેલગીરી માટેની માગરિખાઓ જે તે જાહેર સવલતોમાં ફરજિયાત અમલ માટે રાજ્યો અને સ્થાનિક સરકારો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવશે.
- ૫.૩ જાહેર અને સામુદાયિક અસ્કામતોના ઉપયોગને સુધારવા માટે સરકાર સ્વૈચ્છિક સંગઠનો દ્વારા સરકારી સવલતોના ઉપયોગ માટે મંજૂરી આપવા અને ખરેખર તો તેને પ્રોત્સાહન આપવા માગરિખાઓ ઘડશે કે જેથી આ સંસ્થાઓની સામાન્ય કામગીરીને પૂરક એવું સ્વૈચ્છિક કાર્ય હાથ ધરી શકાય.
- ૫.૪ સ્થાનિક બાબતો અને સર્વસામાન્ય જરૂરિયાતો વિશેની સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રની જાણકારીના સંદર્ભમાં જિલ્લા, તાલુકા અને ગ્રામ સ્તરે આયોજનમાં સ્વૈચ્છિક સંગઠનોની સામેલગીરીને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવશે.
- ૫.૫ હિમાયત અને આયોજનના હેતુઓ માટે સ્થાનિક માહિતી પાયો ઊભો કરવા અને જાળવવામાં સ્વૈચ્છિક સંગઠનોને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવશે અને ટેકો આપવામાં આવશે.
- ૫.૬ કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારોનાં મંત્રાલયો અને વિભાગોએ સ્વૈચ્છિક સંગઠનો અને સક્ષમ નેટવર્ક સંગઠનોની પ્રતિનિધિરૂપ યાદી બનાવવી જોઈએ કે જેમની સાથે આર્થિક અને સામાજિક નીતિ, આયોજન અને વિકાસલક્ષી દરમ્યાનગીરીના ઘડતર સંબંધી બાબતો વિશે નિયમિત ધોરણે ચર્ચા-વિચારણા કરી શકાય.
- ૫.૭ વિવિધ જાહેર સેવાઓની સવલતો અને કલ્યાણલક્ષી યોજનાઓનાં કામગીરી અને સંચાલનમાં યોગ્ય સત્તા અને અધિકારની વહેંચણી સાથે સ્વૈચ્છિક સંગઠનોને સામેલ કરવામાં રાજ્ય અને સ્થાનિક સરકારોને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવશે.
- ૫.૮ સ્થાનિક સ્તરે પરિયોજનાઓમાં ભાગીદારી, અમલ અને નિભાવ માટે લોકોને એકત્ર કરવા અને સંગઠિત કરવા માટે સ્વૈચ્છિક સંગઠનોને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવશે.
- ૫.૯ ખાનગી-જાહેર ભાગીદારીની ભાવના સાથે સાનુકૂળ સ્થાનિક જાહેર અને અથવા સામુદાયિક પરિયોજનાઓ હાથ ધરવા માટે સ્વૈચ્છિક સંગઠનોને પ્રાથમિકતા આપવામાં આવશે. આ હેતુ માટે માગરિખાઓ ઘડવામાં આવશે અને તેમની જાહેરાત કરાશે.
- ૫.૧૦ જાહેર સવલતોની કામગીરીની દેખરેખમાં અને સામાજિક ક્ષેત્રોમાં સરકારી પરિયોજનાઓ અને યોજનાઓના અમલમાં સ્વૈચ્છિક સંગઠનોની, જો અન્યથા દબાણરૂપ

નવી સરકારી નીતિ સામાજિક વિકાસ માટે હાનિકારક

નાના દાતાઓ દ્વારા અપાતી નિશ્ચિત હેતુઓ માટેની સહાય આપણી પ્રાથમિકતાઓને ગેરમાર્ગે દોરે છે અને ભારત એવા તબક્કો પહોંચી ગયો છે કે જ્યાં તે તેનાં આંતરિક સંસાધનો દ્વારા પોતાના મોટા ભાગના કાર્યક્રમો ચલાવી શકે તેમ છે અને સમસ્યાઓનો સામનો કરી શકે તેમ છે, એવા બહાના હેઠળ ભારત સરકારે તાજેતરમાં એકપક્ષીય રીતે અમેરિકા, બ્રિટન, જાપાન, યુરોપીય સંઘ, જર્મની અને રશિયા સિવાયના ઘણા દ્વિપક્ષી સહાયદાતાઓને આવજો કહી દેવાનો નિર્ણય કર્યો છે. આ શું ખરેખર હકીકત છે કે પછી આપણી સરકાર કરોડો ગરીબો અને છેવાડે ફેંકાઈ ગયેલા લોકો સાથે રાજરમત રમવાનો પ્રયાસ કરી રહી છે?

એ એક સાર્વત્રિક હકીકત છે કે 'મોટા ખેલાડીઓ' મહત્વના હોય છે અને તેથી મોટા ભાગના વિકાસલક્ષી કાર્યક્રમો વિશ્વ બેંક, યુરોપીય સંઘ, એશિયાઈ વિકાસ બેંક, ડીએફઆઈડી અને જાપાનીઓની પકડમાં આવી ગયા છે. પરંતુ એક બાબત ન ભૂલવી જોઈએ કે 'નાના ખેલાડીઓ' ગરીબો અને તરછોડાયેલાઓના અધિકારો જેવા ઘણા વાસ્તવિક વિકાસલક્ષી મુદ્દાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતા રહ્યા છે. આ મુદ્દાઓમાં સામાજિક અને આર્થિક સક્ષમતા, સામાજિક અને કોમી એખલાસ અને માનવ અધિકારોનો સામન્યતયા સમાવેશ થાય છે અને વાસ્તવમાં આ મુદ્દાઓ જ સરકારમાં બેસનારા લોકો માટે સમસ્યાઓ ઊભી કરે છે. તેથી તેમણે આવી પ્રવૃત્તિઓને ટેકો આપનારા દાતાઓને રોકવાનો આ રસ્તો અપનાવવાનો નિર્ણય કર્યો છે. જો આ હકીકત ના હોય તો પછી શા માટે સરકારે બિન-સરકારી સંગઠનોને અનુદાન આપવા માટે આગોતરી મંજૂરી મેળવવાની શરત દ્વિપક્ષી દાતાઓ પર લાદી છે અને વર્ષમાં બે વખત અહેવાલ આપવાનું શા માટે કહેવામાં આવ્યું છે? વળી, નિશ્ચિત સમયગાળામાં આ ભંડોળનો તેમણે કેવી રીતે ઉપયોગ કર્યો છે તે કહેવાનું પણ શા માટે ફરજિયાત બનાવાયું છે?

સરકારના આ નિર્ણયથી ઘણાં પ્રશ્નો અને શંકાઓ ઊભાં થયાં છે તેથી તેમણે ભારતના લોકો સમક્ષ સ્પષ્ટતાઓ કરવાની જરૂર છે. સૌ પ્રથમ તો, એશિયાના અડધા અને જગતના ચોથા ભાગના ગરીબો ભારતમાં છે ત્યારે સરકાર દેશમાં કેવી રીતે ગરીબીના પ્રશ્નનો સામનો કરશે? 'સહસ્રાબ્દી વિકાસ લક્ષ્યાંકો' પાર પાડવા માટેનાં નાણાં તે ક્યાંથી લાવશે? બીજું, દ્વિપક્ષી દાતાઓ જે વિકાસલક્ષી યોજનાઓને ટેકો આપે છે તેમાંથી રાજ્ય સરકારો હટી જશે તો એ યોજનાઓનું શું થશે? ત્રીજું, નાણાં પ્રધાને મંત્રાલયો અને આયોજન પંચ કે સંસદ સાથે પણ ચર્ચા કર્યા વિના એકપક્ષી ઢબે આ નીતિવિષયક નિર્ણય કેમ લીધો?

ચોથું, ભારત સરકાર આયોજન પંચ અને રાજ્ય સરકારોની માંગો પૂરી કેવી રીતે કરશે? અવારનવાર આયોજન પંચે એમ કહ્યું છે કે ભારતને વધતી જતી સામાજિક વિકાસલક્ષી માંગને પહોંચી વળવા માટે વધુ ને વધુ સંસાધનોની જરૂર છે. ૨૦૦૨-૦૭ની દસમી પંચવર્ષીય યોજનામાં સંસાધનોની અછત અંગે ગંભીર ચિંતા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે અને ઈચ્છિત વૃદ્ધિ દર માટે દેવા સિવાયની બાહ્ય મૂડી પર ખાસ્સો આધાર રાખવામાં આવ્યો છે. આયોજન પંચે સહાયના વધુ પ્રવાહની હિમાયત કરી છે જ્યારે નાણાં મંત્રાલય તદ્દન વિરુદ્ધ દિશામાં વર્તે છે. રાજ્ય સરકારો પણ સમાન રીતે સંબંધિત છે, અને ઘણી રાજ્ય સરકારો તેમના કર્મચારીઓને પગાર ચૂકવવાની સ્થિતિમાં પણ નથી, અને તેથી વિકાસલક્ષી કામો માટેનાં નાણાં પગારો ચૂકવવામાં વાપરે છે. જો રાજ્ય સરકારોને દ્વિપક્ષી સંસ્થાઓ તરફથી ટેકો નહિ મળે તો પછી તેઓ રાજ્યની વિકાસલક્ષી પ્રાથમિકતાઓના પડકારોનો સામનો કેવી રીતે કરશે? પાંચમું, છેલ્લાં ૫૦ વર્ષ દરમિયાન જે દેશોએ ભારતને ટેકો આપ્યો છે તેમની સાથેના આપણા દ્વિપક્ષી સંબંધોનું શું થશે? ઘણા દ્વિપક્ષી દાતા દેશોએ આ નીતિવિષયક નિર્ણયથી જાહેરમાં પોતાની નારાજગી પણ વ્યક્ત કરી છે. આ રોષને સરકાર ઠંડો કેવી રીતે પાડશે?

ઘણાને માટે આ પ્રકારનો નીતિવિષયક નિર્ણય એવો સંકેત આપે છે કે ભારત એક આર્થિક સત્તા બની રહ્યું છે અને તેથી તે 'સંયુક્ત રાષ્ટ્રો' (યુનાઈટેડ નેશન્સ - યુએન)ની સલામતી સમિતિમાં કાયમી બેઠક મેળવવાને લાયક છે. જો એમ જ હોય તો પછી અમેરિકા, રશિયા, બ્રિટન અને જર્મની જેવા મોટા ખેલાડીઓને આ નીતિવિષયક નિર્ણયથી અસર કેમ થઈ નથી? પરંતુ 'મોટા ખેલાડીઓ' આપણને માન્યતા આપે તે માટે શું આપણે જી-૨૧ કે જી-૨૪ જૂથના વિકસતા દેશો સાથેના આપણા સંબંધોનું બલિદાન આપવું જોઈએ કે નહિ એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. આ કહેવાતા મોટા ખેલાડીઓમાં રશિયા સિવાય કોઈ ભારતના કુદરતી રીતે ટેકેદાર રહ્યા નથી, ત્યારે વર્ષોથી જેઓ ભારતના મિત્ર રહ્યા છે એવા વિકસતા દેશો ગુમાવવાનું શું ભારત માટે સારું છે? દેશના સંબંધિત નાગરિકો ભારત સરકાર ઉપર તે આ નીતિવિષયક નિર્ણય બદલે તે માટે દબાણ કરે. અને શા માટે સરકાર નીતિવિષયક નિર્ણયો લેતી વખતે વારંવાર સંસદને ઉવેખે છે તેવો પ્રશ્ન પણ પૂછવો જોઈએ. કોઈ પણ નીતિ વિશે સૌ પ્રથમ સંસદમાં ચર્ચા થવી જોઈએ અને સંસદની મંજૂરી મળ્યા પછી જ એ નીતિની જાહેરાત થવી જોઈએ.

('વોલન્ટરી એક્શન નેટવર્ક ઈન્ડિયા'ના સમાચારના નવેમ્બર-૨૦૦૩ના અંકમાંથી સાભાર)

કારણો ના હોય તો, વાસ્તવિક કામગીરી અને ક્ષમતાના સંદર્ભમાં તબક્કાવાર સંસ્થાકૃત કરાશે. સ્વૈચ્છિક સંગઠનોના દેખરેખના કાર્ય અને અમલમાં તેમની સીધી ભાગીદારીના કાર્ય વચ્ચે કોઈ હિતસંઘર્ષ ના થાય તેની કાળજી રાખવામાં આવશે.

- ૫.૧૧ તમામ સરકારી યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો - અને ખાસ કરીને લાભાર્થીલક્ષી હોય તેવા વિશેષ - માં તેમના હેતુઓ, લક્ષ્યાંકો અને લાભોના સ્વરૂપને વિશે શક્ય તેટલી વ્યાપક પ્રસિદ્ધિ ઊભી કરવામાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને સામેલ કરે તે જરૂરી છે. આ કાર્ય અસરકારક રીતે કરવા માટે સ્વૈચ્છિક સંગઠનોને માટે તમામ પ્રસ્તુત માહિતી ઉપલબ્ધ બનાવવામાં આવશે.
- ૫.૧૨ સરકાર તાતા સામાજિક અને આર્થિક પ્રશ્નો વિશે જનજાગૃતિ ઊભી કરવામાં નાણાકીય ટેકો પૂરો પાડવા સહિત સરકાર સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર સાથે સક્રિયપણે સંપર્ક જાળવશે અને પ્રતિભાવ મેળવવા માટે અને તેની પ્રક્રિયા માટે તંત્ર ઊભું કરશે.
- ૫.૧૩ સરકાર અને સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર વચ્ચે પારસ્પરિક સમજ અને સદ્ભાવ વધારવા માટે સરકાર સ્વૈચ્છિક કાર્યમાં સરકારી અને જાહેર ક્ષેત્રના કર્મચારીઓ ભાગીદાર થાય તે માટે પ્રોત્સાહન આપશે અને નોકરીના નિયમોમાં તે અંગે યોગ્ય જોગવાઈ કરશે.

૬. નાણાકીય પ્રશ્નો

- ૬.૧ મુખ્ય બાબત એ છે કે સ્વૈચ્છિક સંગઠનો સમુદાયમાંથી અને સખાવતી કે વ્યાપારી સંગઠનોના દાનમાંથી સંસાધનો ઊભાં કરે તેવી અપેક્ષા છે. સામુદાયિક ટેકાનું પ્રમાણ અને સાતત્ય એ સ્વૈચ્છિક સંગઠનની ક્ષમતા, પ્રતિષ્ઠા, સ્વીકાર્યતા અને સમર્પિતતાનું ચાવીરૂપ નિર્દેશક બનશે.
- ૬.૨ જાહેર સંસ્થાઓની ચાલુ પ્રવૃત્તિઓમાં જ્યાં સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર પૂરક બને છે ત્યાં સ્વૈચ્છિક સંગઠનને જે ખર્ચ થાય તે અથવા કરવો પડે તે ભરપાઈ કરવા માટે સંબંધિત સંસ્થાઓનાં અંદાજપત્રોમાં યોગ્ય જોગવાઈઓ કરાશે.
- ૬.૩ જ્યાં અમુક નિશ્ચિત પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવા માટે સ્વૈચ્છિક સંગઠનોને જાહેર ભંડોળ તબદીલ કરવાની જરૂરિયાત હોય ત્યાં માન્યતા પદ્ધતિ અપનાવવી જ પડે. સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રના પ્રતિનિધિઓ સાથે વિચાર-વિમર્શ કરીને વિવિધ નાણાકીય મર્યાદાઓ સાથે વિવિધ સ્તરની સરકારોએ માન્યતા બક્ષવા સ્તરીકરણની પદ્ધતિ વિકસાવાશે.
- ૬.૪ સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર તરફ નાણાંનો પ્રવાહ વહે તે માટે સરકાર

સ્વૈચ્છિક સંગઠનો બેંકો અને નાણાં સંસ્થાઓનું ભંડોળ માન્યતા કે જૂથ બાંધધરી દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકે એ માટેની કાર્યવાહી ઘડી કાઢશે. આવી લોનો સ્વૈચ્છિક સંગઠનોની આવર્તક આવકમાંથી કે સરકાર પુરસ્કૃત કાર્યક્રમોના કિસ્સામાં સરકાર દ્વારા છૂટાં કરાતાં નાણાંમાંથી પરત મેળવી શકાશે.

- ૬.૫ સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રને ટેકો પૂરો પાડવા માટે સરકાર અને તેની સંસ્થાઓ દ્વારા હાલ જે વિવિધ યોજનાઓ - જેમ કે, કાપાર્ટની - ચલાવવામાં આવે છે તેમને આ નીતિના ઈરાદાઓનું પ્રતિબિંબ પડે તે રીતે સાનુકૂળ સુધારાઓ કરીને મજબૂત કરાશે અને તે વિસ્તારાશે.
- ૬.૬ બિન-સરકારી સંસ્થાઓને બાહ્ય દ્વિપક્ષી નાણાં ભંડોળ મળે તેને પ્રોત્સાહન આપવા માટે ભારત સરકારે લીધેલા નિર્ણયના સંદર્ભમાં આ પ્રક્રિયાને આગળ ધપાવવા માટે સરકાર દ્વારા કાર્યવિધિઓ નક્કી કરવામાં આવશે. જો જરૂર જણાશે તો ઔપચારિક સરકારી સંપર્ક દ્વારા પર્યાપ્ત સગવડતાની જોગવાઈ પણ તેમાં કરવામાં આવશે. નાણાંના આવા પ્રવાહ માટે સ્વૈચ્છિક સંગઠનોને પ્રાથમિકતા આપવામાં આવશે.
- ૬.૭ એફસીઆરએના નિયમોમાં એક જ જગ્યાએથી મંજૂરી મળે તે માટે યોગ્ય સુધારા કરવામાં આવશે.
- ૬.૮ અમલની ગતિને વિપરીત અસર ના થાય અને સ્વૈચ્છિક સંગઠનોની ટકાઉપણા સાથે બાંધછોડ ના થાય તે માટે નાણાંના પ્રવાહની સ્થિરતા અને પૂર્વસૂચનીયતા અનિવાર્ય છે. કેન્દ્ર અને રાજ્ય તકેદારી પંચો સંબંધિત જાહેર કર્મચારીઓના અસાધારણ વર્તન કે ઈરાદાપૂર્વકની વિલંબકારી નીતિના કિસ્સાઓ ઝડપથી ઉકેલવાની કાર્યવાહી નક્કી કરશે.
- ૬.૯ સંબંધિત સ્વૈચ્છિક સંગઠન અને અન્ય હિતધારકો સાથે અગાઉથી વિચાર-વિમર્શ કર્યા વિના નાણાકીય બાબતો અંગેની શરતો કે માળખામાં કોઈ ફેરફાર ના થવો જોઈએ.

૭. ક્ષમતા વર્ધન અને તાલીમ

- ૭.૧ સરકાર ખાસ કરીને સ્વૈચ્છિક સંગઠનો અને નેટવર્ક સંગઠનો દ્વારા પ્રેરિત સંસ્થાઓને એવા નવા આકાંક્ષીઓને વ્યવસાયી તાલીમ આપવા માટે પ્રોત્સાહન આપશે કે જેઓ કારકિર્દી તરીકે સ્વૈચ્છિક કાર્ય અથવા સામાજિક સાહસિકતાને અપનાવવા માગતા હોય, અને તેમને સ્વૈચ્છિક સંગઠનો રચવામાં પણ મદદ કરવાનો પ્રયાસ

- કરાશે.
- ૭.૨ સંગઠનાત્મક, સંચાલકીય અને તકનિકી કૌશલ્યો ઊભાં કરવા માટે પ્રશિક્ષણ કાર્યશાળાઓ યોજવામાં અને અન્ય સ્વૈચ્છિક સંગઠનોની શ્રેષ્ઠ પ્રણાલીઓનો પ્રચાર-પ્રસાર કરવા માટે સ્વૈચ્છિક સંગઠનોને પ્રોત્સાહન આપશે અને તેમને ટેકો આપશે.
- ૭.૩ સ્થાનિક ક્ષમતાના નિર્માણ માટે અને પંચાયતોની ક્ષમતા વધારવા માટેની તાલીમના આયોજનમાં સ્વૈચ્છિક સંગઠનોને સરકાર પ્રોત્સાહન આપશે અને ટેકો આપશે.
- ૭.૪ સરકાર સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર અને જાહેર વૈજ્ઞાનિક અને તકનિકી સંસ્થાઓ વચ્ચે ઉચિત ટેકનોલોજીના વ્યાપક પ્રસાર માટે સંબંધો ઊભા કરવામાં તમામ સહાય પૂરી પાડશે.
- ૭.૫ સરકાર જાહેર સંસ્થાઓમાં કામ કરતા સ્વયંસેવકોને તેમની ક્ષમતા વધારવા માટે ઉચિત પ્રશિક્ષણ પૂરું પાડશે.
- ૭.૬ તમામ નીતિવિષયક ચર્ચામાં ભાગીદાર થવા માટેની સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રની ક્ષમતા વધારવા નિયમિત ધોરણે વર્તમાન અને ઉપસતા જતા તમામ મોટા આર્થિક અને સામાજિક પ્રશ્નો વિશે તેને માહિતગાર રાખવાની વ્યવસ્થાઓ કરાશે. તમામ મહત્વનાં સરકારી મંત્રાલયો અને વિભાગોને તેમની વર્ષ દરમ્યાનની પ્રવૃત્તિઓના ભાગ તરીકે આવી માહિતગારી કાર્યશાળાઓ યોજવા માટે પ્રોત્સાહન આપવામાં આવશે.

૮. શાસન

- ૮.૧ શાસનમાં ઉત્તરદાયિત્વ અને પારદર્શિતા મહત્વના મુદ્દાઓ છે, અને સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર આ મામલામાં ઉદાહરણો બેસાડે તે અપેક્ષિત છે. નાણાં આપનારા પ્રત્યે ઉત્તરદાયિત્વ મહત્વનું છે પણ એ પર્યાપ્ત નથી અને હિતધારકો પ્રત્યેની સામાજિક જવાબદારી ઉપર વધારે ભાર મુકાવો જોઈએ.
- ૮.૨ સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રમાં વિવિધ પ્રકારની સંસ્થાઓ છે તે જોતાં અને તે તમામ માટે એક જ પ્રકારનાં ધોરણો નક્કી કરવાનું ઈચ્છનીય નથી તે જોતાં, સ્વૈચ્છિક સંગઠનોને તેમની પોતાની આચારસંહિતા ઊભી કરવા અને શાસનનાં ધોરણો નક્કી કરવા પ્રોત્સાહન આપવામાં આવશે. તે યોગ્ય રીતે જાહેર થવાં જોઈએ અને જાહેરાત તથા અહેવાલની કાર્યવાહીઓ સાથે તેને મહામંડળો કે નેટવર્ક સંગઠનો દ્વારા પ્રસિદ્ધિ અપાવી જોઈએ.
- ૮.૩ તમામ સ્વૈચ્છિક સંગઠનો આવાં એક કે તેથી વધુ

- આચારસંહિતાઓ અને ધોરણો સ્વીકારે તે અપેક્ષિત છે.
- ૮.૪ પારદર્શિતામાં મહત્વનું તત્ત્વ સ્વૈચ્છિક સંગઠનો દ્વારા અપનાવાતાં હિસાબી ધોરણો છે. સ્વૈચ્છિક સંગઠનોના હિસાબોમાં બે આવશ્યક લક્ષણો પ્રતિબિંબિત થાય છે જરૂરી છે: (૧) સ્વૈચ્છિકતાનું પ્રમાણ. સંગઠનના સભ્યો, હોદ્દેદારો અને અગત્યના કર્મચારીઓના ખર્ચથી તે માપી શકાય. (૨) સામુદાયિક ટેકાનું પ્રમાણ અને સાતત્ય.
- ૮.૫ ઔપચારિક સ્વૈચ્છિક સંગઠનો એટલે કે અગાઉ જણાવેલાં વિવિધ કાયદા હેઠળ નોંધાયેલાં સંગઠનો કાયદામાં જણાવેલાં હિસાબી ધોરણોનું પાલન કરે તે અપેક્ષિત છે. મોટા ભાગના કિસ્સામાં પારદર્શિતાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ ધોરણો અપૂરતાં છે અને તેમનું પુનર્મૂલ્યાંકન કરવામાં આવશે અને સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રના પ્રતિનિધિઓ સાથે વિચાર-વિમર્શ કરીને તેમાં યોગ્ય સુધારા કરવામાં આવશે.
- ૮.૬ સ્વૈચ્છિક સંગઠનોનાં અન્ય તમામ સ્વરૂપોના કિસ્સામાં યોગ્ય હિસાબી ધોરણો વિકસાવવાં પડશે કે જે પર્યાપ્ત હોય અને વધુ પડતી માગણી કરનારાં પણ ન હોય. આવા હિસાબો સરકાર અને અન્ય જાહેર સંગઠનોને સ્વીકાર્ય બને તે માટેની કાળજી રખાવી જોઈએ. સરકાર ઈન્સ્ટિટ્યુટ એફ ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ્સ, ભારતીય નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષક (કેગ) અને સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રના પ્રતિનિધિઓ સાથે વિચાર-વિમર્શ કરીને નમૂનારૂપ હિસાબી ધોરણો વિકસાવવાનો પ્રયત્ન કરશે.
- ૮.૭ શાસનનાં અને હિસાબી ધોરણો સ્વીકારવાને માટે નાનાં અને ઓછાં સંસાધનોવાળાં સ્વૈચ્છિક સંગઠનોને મદદ કરવાની જોગવાઈ કરવામાં આવશે.
- ૮.૮ નેટવર્ક્સ અથવા સ્વૈચ્છિક સંગઠનોનાં મહામંડળો સભ્યપદ માટે સ્વૈચ્છિક સંગઠનોની ચકાસણી અને માન્યતા અંગે આપમેળે પોતાની પદ્ધતિ વિકસાવે તે અપેક્ષિત છે. યોગ્ય રીતે કામ ન કરતાં કે સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રને બટ્ટો લગાડનારાં સ્વૈચ્છિક સંગઠનો પર તેઓ દેખરેખ રાખે અને તેમને શિસ્તબદ્ધ કરે એ પણ અપેક્ષિત છે.

આ ‘રાષ્ટ્રીય સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર નીતિ-૨૦૦૩’ રાષ્ટ્રના આર્થિક અને સામાજિક વિકાસમાં સરકાર અને સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર વચ્ચે નૂતન ભાગીદારી ઊભી કરવાની પ્રક્રિયાનો આરંભ છે. સરકાર અને સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર સંયુક્ત રીતે પ્રાપ્ય અનુભવો અને નહેલી સમસ્યાઓના સંદર્ભમાં સંયુક્ત રીતે આ નીતિની સમયાંતરે સમીક્ષા કરશે.

વિશ્વ સામાજિક મંચ

‘વિશ્વ સામાજિક મંચ’ના ધોરણે ગુજરાતમાં ‘ગુજરાત સામાજિક મંચ’ યોજવામાં ચક્રો ગતિમાન થયાં છે. તે સંદર્ભમાં આ લેખમાં ‘વિશ્વ સામાજિક મંચ’ શું છે અને તેના સિદ્ધાંતો કયા કયા છે તેની વિગતો આપવામાં આવી છે. ‘વિશ્વ સામાજિક મંચ’ વૈશ્વિકીકરણ, ઉદારીકરણ અને ખાનગીકરણ તથા લશ્કરીકરણ દ્વારા જે નવસામ્રાજ્યવાદ ઊભો થાય છે તેની સામે લડતાં સંગઠનો અને આંદોલનોનો એક વૈશ્વિક મંચ છે તે તેના સિદ્ધાંતોમાંથી છતું થાય છે.

પ્રસ્તાવના

‘વિશ્વ સામાજિક મંચ’ (વર્લ્ડ સોશ્યલ ફોરમ - ડબલ્યુએસએફ) ૨૦૦૧થી ‘વિશ્વ આર્થિક મંચ’ (વર્લ્ડ ઈકોનોમિક ફોરમ - ડબલ્યુઈએફ)ના સામા પક્ષ તરીકે યોજાય છે. વૈશ્વિકીકરણ, નવ-ઉદારીકરણ અને લશ્કરીકરણનાં પરિબળોના વિરોધમાં તથા વૈકલ્પિક વિચારો અને વ્યવહારો રજૂ કરવા માટે યોજાય છે. આ વર્ષે ૧૬થી ૨૧ જાન્યુઆરી - ૨૦૦૪ દરમ્યાન મુંબઈમાં ‘વિશ્વ સામાજિક મંચ’ મળશે. આ તેની ચોથી બેઠક હશે અને તેમાં આશરે ૭૫,૦૦૦ લોકો એકત્ર થશે એવો અંદાજ છે. ભારતનાં ઘણાં રાજ્યોમાં આવા સામાજિક મંચ હવે સક્રિય થયા છે. દરેક રાજ્યમાં આવા સામાજિક મંચ માટે સ્થાનિક સ્તરે ‘વિશ્વ સામાજિક મંચ’ વિશેના વિચારો અંગે ચર્ચા થાય, સંકલન થાય અને વ્યૂહરચનાઓ ઘડાય તે માટે સમિતિઓની રચના કરવામાં આવી છે. ગયા વર્ષે હૈદરાબાદમાં ‘એશિયન સોશ્યલ ફોરમ’ (એએસએફ) મળ્યું હતું. પ્રાદેશિક સ્તરે સામાજિક મંચ રચાય અને પ્રાદેશિક સ્વરૂપની સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય સમસ્યાઓની ચર્ચા થાય તથા તેમના ઉકેલો શોધવા માટેનો પ્રયાસ થાય એ તેની પાછળનો ઉદ્દેશ હતો.

આ સંદર્ભમાં ‘ગુજરાત સામાજિક મંચ’ શરૂ કરવા માટે સપ્ટેમ્બર માસમાં બે બેઠકો યોજવામાં આવી હતી. પ્રથમ બેઠક તા.૮-૯-૨૦૦૩ના રોજ અમદાવાદ ખાતે મળી હતી અને તેમાં ગુજરાતના ૧૨ જિલ્લાઓમાંથી ૧૩૦ પ્રતિનિધિઓ હાજર રહ્યા હતા. તેમાં આદિવાસીઓ, મહિલાઓ, દલિતો અને બાળકોની સમસ્યાઓની ચર્ચા થઈ હતી. ઉપરાંત, ગુજરાતમાંના કોમવાદ અને ધર્મઝનૂની પરિબળો, પાણીનું ખાનગીકરણ, નાના ખેડૂતોનું શોષણ, ગામડાંમાં પ્રાથમિક સવલતોનો અભાવ અને બેકારીની સમસ્યાઓ વિશે પણ ચર્ચા થઈ

હતી. ગુજરાતમાં ‘ગુજરાત સામાજિક મંચ’ આગામી ત્રણ માસ દરમ્યાન યોજાય એવી સંભાવનાઓ છે.

‘વિશ્વ સામાજિક મંચ’ના સિદ્ધાંતો

સૌ પ્રથમ ‘વિશ્વ સામાજિક મંચ’ની બેઠક ૨૫થી ૩૦ જાન્યુઆરી-૨૦૦૧ દરમ્યાન બ્રાઝિલમાં પોર્ટો એલિઝી ખાતે યોજાઈ હતી. તે યોજવાનો વિચાર બ્રાઝિલનાં સંગઠનોની એક સમિતિને આવ્યો હતો અને તેણે જ તેનું આયોજન કર્યું હતું. તેનાં પરિણામો અને તેણે ઊભી કરેલી અપેક્ષાઓનું મૂલ્યાંકન કરતાં તેને એમ લાગ્યું હતું કે ‘વિશ્વ સામાજિક મંચ’નું એક ‘સિદ્ધાંતોનું ખતપત્ર’ (ચાર્ટર ઓફ પ્રિન્સિપલ્સ) બનાવવું જોઈએ કે જેથી એ પ્રયાસને સતત ચાલુ રાખવા માટે માર્ગદર્શન મળતું રહે. ‘વિશ્વ સામાજિક મંચ’ જ્યારે જ્યારે મળે ત્યારે તેની પ્રક્રિયા અને તેના આયોજનમાં ભાગ લેનારા સૌએ આ ખતપત્રમાંના સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવું જોઈએ. પોર્ટો એલિઝી ખાતેની બેઠકમાં જે નિર્ણયો લેવાયા અને તેને સફળતા જેને લીધે મળી તેને આધારે આ સિદ્ધાંતો નક્કી કરાયા છે. સાઓ પાવલો ખાતે તા.૮-૪-૨૦૦૧ના રોજની ‘વિશ્વ સામાજિક મંચ આયોજન સમિતિ’ની બેઠકમાં આ સિદ્ધાંતો ઘડી કઢાયા હતા અને પછી તા.૧૦-૬-૨૦૦૧ની ‘વર્લ્ડ સોશ્યલ ફોરમ ઈન્ટરનેશનલ કાઉન્સિલ’ની બેઠકમાં તે સુધારા વધારા સાથે માન્ય રખાયા હતા. આ મહત્વના સિદ્ધાંતો નીચે મુજબ છે:

(૧) નવ-ઉદારમતવાદ અને મૂડી દ્વારા વિશ્વ ઉપર વર્ચસ્વ જમાવવાના પ્રયાસનો અને કોઈ પણ સ્વરૂપના સામ્રાજ્યવાદનો વિરોધ કરતા અને માણસજાત વચ્ચે તેમ જ માણસજાત અને પૃથ્વી વચ્ચે ફળદાયી સંબંધો વિકસાવવા માટેની દિશામાં એક ધરતી સમાજ ઊભો કરવા પ્રત્યે પ્રતિબદ્ધ એવાં નાગરિક સમાજનાં જૂથો અને આંદોલનો દ્વારા ચિંતન-મનન, વિચારોની લોકશાહી ઢબની ચર્ચા, દરખાસ્તોના ઘડતર, અનુભવોની મુક્ત આપ-લે અને અસરકારક કાર્ય માટે આંતરસંબંધો ઊભા કરવા માટે ‘વિશ્વ સામાજિક મંચ’ એક ખુલ્લું મિલન સ્થળ છે.

(૨) પોર્ટો એલિઝી ખાતે મળેલી ‘વિશ્વ સામાજિક મંચ’ની પરિષદ સમય અને સ્થળની દૃષ્ટિએ સ્થાનિક કક્ષાની ઘટના હતી. હવે ‘બીજું વિશ્વ શક્ય છે’ એવી જે ઘોષણા પોર્ટો એલિઝી ખાતે કરાઈ છે તેના સંદર્ભમાં વિકલ્પો શોધવા અને ઊભા કરવા

- માટે તે એક એવી કાયમી પ્રક્રિયા બને છે કે જેને તેને ટેકો આપતી ઘટનાઓમાં જોઈ શકાય નહિ.
- (૩) 'વિશ્વ સામાજિક મંચ' એ એક વૈશ્વિક પ્રક્રિયા છે. આ પ્રક્રિયાના ભાગ તરીકે યોજાતી તમામ બેઠકો આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિકોણ ધરાવે છે.
- (૪) 'વિશ્વ સામાજિક મંચ'માં જે વિકલ્પો સુચવાયા છે તે વૈશ્વિકીકરણની પ્રક્રિયાના વિરોધમાં છે. વૈશ્વિકીકરણની પ્રક્રિયા પર મહાકાય બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ અંકુશ ધરાવે છે, અને જે સરકારો અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ એ કંપનીઓનાં હિતોની સેવા કરે છે તેઓ અંકુશ ધરાવે છે અને તેમાં રાષ્ટ્રીય સરકારોની મિલીભગત હોય છે. એ પ્રક્રિયા એ રીતે ઘડાઈ છે કે વૈશ્વિકીકરણ આ એકતા સાથે વિશ્વના ઈતિહાસમાં એક નવા તબક્કા તરીકે આવે. તેનો વિરોધ સાર્વત્રિક માનવ અધિકારોને માન આપવા માટે, તમામ રાષ્ટ્રોના તમામ નાગરિકોને માન આપવા માટે અને પર્યાવરણનું જતન કરવા માટે છે. તે એવી લોકતાંત્રિક આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થાઓ અને સંસ્થાઓ પર આધાર રાખે છે કે જે સામાજિક ન્યાય, સમાનતા અને લોકોના સાર્વભૌમત્વની ચિંતા કરે છે.
- (૫) 'વિશ્વ સામાજિક મંચ' માત્ર નાગરિક સમાજનાં સંગઠનો અને આંદોલનોને એકત્ર કરે છે અને તેમની વચ્ચે સંબંધ સ્થાપે છે, પરંતુ તે વિશ્વના નાગરિક સમાજનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી સંસ્થા થવાનો ઈરાદો ધરાવતો નથી.
- (૬) 'વિશ્વ સામાજિક મંચ'ની બેઠક 'વિશ્વ સામાજિક મંચ' નામની એક સંસ્થા વતી ચર્ચા-વિચારણા કરતી નથી. તેથી આ મંચની કોઈ પણ આવૃત્તિ વતી કોઈને પણ તેના તમામ સહભાગીઓનું વલણ વ્યક્ત કરવાની સત્તા અપાશે નહિ. 'મંચ'માંના સહભાગીઓને એક સંસ્થા તરીકે નિર્ણયો લેવા કહેવાશે નહિ. તેવું મતદાન દ્વારા કે માન્યતા દ્વારા નહિ થાય, કાર્ય માટેની ઘોષણાઓ કે દરખાસ્તો દ્વારા પણ નહિ થાય. તેઓ બધા કે તેમાંની બહુમતીને એવી કોઈ બાબત પ્રત્યે પ્રતિબદ્ધતા વ્યક્ત કરવાનું કે 'મંચ'ને એક સંસ્થા તરીકે વલણો પ્રસ્થાપિત કરવાનું કહેવાશે નહિ. એ રીતે તે સત્તાનું કેન્દ્ર નથી કે જેને વિશે તેની બેઠકોમાં સહભાગીઓ વચ્ચે વિવાદો થાય, કે પછી તેમાં ભાગ લેતાં સંગઠનો અને આંદોલનો દ્વારા કાર્ય અને આંતરસંબંધો માટેનો તે એકમાત્ર વિકલ્પ પણ નથી.
- (૭) તેમ છતાં 'મંચ'ની બેઠકોમાં ભાગ લેતાં સંગઠનો કે સંગઠનોનાં જૂથોને આવી બેઠકો દરમ્યાન જે ઘોષણાઓ કે કાર્યો અંગે નિર્ણયો લેવાના હોય તેના પર ચર્ચા કરવાનો અધિકાર રહેશે, તેઓ તેમ વ્યક્તિગત રીતે કે અન્ય સહભાગીઓની સાથે

- મળીને કરી શકશે. 'વિશ્વ સામાજિક મંચ' સંગઠનો કે સંગઠનોનાં જૂથો દ્વારા થયેલી ચર્ચાઓને આધારે લેવાયેલા નિર્ણયોનો પોતાની પાસે પ્રાપ્ય સાધનો દ્વારા ફેલાવો કરશે અને તેમાં કોઈ આદેશો નહિ આપે, શ્રેણીઓ ઊભી નહિ કરે, તેને સેન્સર નહિ કરે કે તેને નિયંત્રિત નહિ કરે.
- (૮) 'વિશ્વ સામાજિક મંચ' એ બહુવાદી, વિવિધીકૃત, કબૂલાત વિનાનો, બિન-સરકારી અને બિનપક્ષીય સંદર્ભ છે અને વિકેન્દ્રિત ઢબે તે બીજું વિશ્વ ઊભું કરવા માટે સ્થાનિક સ્તરેથી આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે નક્કર કામોમાં સામેલ સંગઠનો અને આંદોલનોનો આંતરસંબંધ પ્રસ્થાપિત કરે છે.
- (૯) 'વિશ્વ સામાજિક મંચ' હંમેશાં તેમાં ભાગ લેવાનો નિર્ણય કરનારા સંગઠનો અને આંદોલનોની પ્રવૃત્તિઓનાં વૈવિધ્ય અને બહુલતા પ્રત્યે મન ખુલ્લું રાખનારો મંચ છે, તેમાં વિવિધ વંશો, જાતિ, પેઢીઓ અને ભૌતિક ક્ષમતાઓના વૈવિધ્ય પ્રત્યે પણ 'મંચ' ખુલ્લો છે. જો કે, તેમણે 'વિશ્વ સામાજિક મંચ'ના સિદ્ધાંતોને સ્વીકારવા પડે. 'મંચ'માં પક્ષીય સંગઠનો કે લશ્કરી સંગઠનો ભાગ લેશે નહિ. આ સિદ્ધાંતોને સ્વીકારનારા સરકારી નેતાઓ અને વિધાયકોને વ્યક્તિગત ધોરણે તેમાં ભાગ લેવા માટે નિમંત્રણ આપી શકાશે.
- (૧૦) 'વિશ્વ સામાજિક મંચ' અર્થતંત્ર, વિકાસ અને ઈતિહાસ વિશેનાં તમામ સર્વસત્તાવાદી અને નિયતિવાદી મંતવ્યોનો વિરોધ કરે છે, અને રાજ્ય દ્વારા સામાજિક અંકુશના સાધન તરીકે હિંસાના ઉપયોગનો પણ વિરોધ કરે છે. તે માનવ અધિકારો, ખરી લોકશાહીના વ્યવહારો, સહભાગી લોકશાહી, શાંતિપૂર્ણ સંબંધો અને લોકો, વિવિધ વંશો, જાતિઓ વચ્ચે એકતા અને સમાનતાને માન આપે છે અને એક વ્યક્તિ દ્વારા બીજી વ્યક્તિ પરના આધિપત્ય અને વર્ચસ્વનાં તમામ સ્વરૂપોને વખોડી કાઢે છે.
- (૧૧) ચર્ચા માટેના મંચ તરીકે 'વિશ્વ સામાજિક મંચ' વિચારોનું એક એવું આંદોલન છે કે જે ચિંતન પ્રેરે છે અને એ ચિંતનનાં પરિણામોનો પારદર્શી ફેલાવો કરવા પ્રેરે છે. મૂડી દ્વારા વર્ચસ્વ જમાવવાની રીતો અને વ્યવસ્થાઓ, એ વર્ચસ્વનો પ્રતિકાર કરવાના અને તેને તોડવાનાં કાર્યો અને સાધનો અને બાદબાકી તથા સામાજિક અસમાનતાની સમસ્યાઓ ઉકેલવા માટેના વિકલ્પો વિશે ચિંતન થશે. આવી બાદબાકી અને સામાજિક અસમાનતાની આ પ્રક્રિયા મૂડીવાદી વૈશ્વિકીકરણની પ્રક્રિયા છે કે જે જાતિવાદી, વંશવાદી અને પર્યાવરણનો વિનાશ કરનારી છે અને આંતરરાષ્ટ્રીય અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે એ પ્રક્રિયા ચાલે છે.

(૧૨) અનુભવોની આપલેના માળખા તરીકે ‘વિશ્વ સામાજિક મંચ’ તેનાં સહભાગી સંગઠનો અને આંદોલનો વચ્ચે સમજ ઊભી થાય અને પારસ્પરિક માન્યતા પ્રાપ્ત થાય તેને પ્રોત્સાહન આપે છે. અને તેમની વચ્ચેની આપલેને ખાસ મહત્વની બાબત ગણે છે. લોકોની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટેની આર્થિક પ્રવૃત્તિ અને રાજકીય પગલાં અને વર્તમાનમાં તથા ભાવિ પેઢીઓ માટે પ્રકૃતિને આદર આપવાની બાબતનાં પ્રવૃત્તિઓ અને પગલાં વિશે આ સમજ વિકસે તે અગત્યનું છે.

(૧૩) આંતરસંબંધોના સંદર્ભ તરીકે ‘વિશ્વ સામાજિક મંચ’ સમાજનાં સંગઠનો અને આંદોલનો વચ્ચે જાહેર અને ખાનગી બંને જીવનમાં નવા રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો ઊભા થાય અને મજબૂત થાય તેમ ઈચ્છે છે. તે વિશ્વને અમાનવીય બનાવવાની જે પ્રક્રિયા ચાલી રહી છે તેનો અહિંસક સામાજિક પ્રતિકાર કરવાની ક્ષમતા વધારશે અને આ આંદોલનો અને

સંગઠનોનાં કાર્યો દ્વારા જે માનવતાને મજબૂત કરનારાં પગલાં લેવાઈ રહ્યાં છે તેને દૃઢ કરશે.

(૧૪) ‘વિશ્વ સામાજિક મંચ’ એક એવી પ્રક્રિયા છે કે તે તેનાં સહભાગી સંગઠનો અને આંદોલનોને તેમનાં કાર્યો સ્થાનિક સ્તરેથી રાષ્ટ્રીય સ્તરે વિકસાવવામાં અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે સક્રિય ભાગીદારી પ્રાપ્ત કરવામાં પ્રોત્સાહન આપે છે. કારણ કે તેમનાં કાર્યો સમગ્ર દુનિયાના નાગરિકોના પ્રશ્નો હોય છે. ઐક્ય સાધીને નવા વિશ્વનું નિર્માણ કરવામાં તેમના પ્રયોગો પરિવર્તન લાવવા માટે હોય છે અને વૈશ્વિક કાર્યસૂચિમાં તેમનો સમાવેશ થાય તે માટે ‘મંચ’ પ્રોત્સાહન આપે છે.

વધુ માહિતી માટે આ સરનામે સંપર્ક સાધી શકો છો. ‘ગુજરાત સોશ્યલ ફોરમ’, પોસ્ટ બોક્સ-૪૦૮૮, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮. ફોન: ૦૭૯-૭૯૧૦૬૫૪. ફેક્સ: ૦૭૯-૭૯૧૧૧૮૧, ઈમેલ: gujsofo@yahoo.com

પૃષ્ઠ ૭નું શોષ

આરોગ્ય અને ગૌરવપૂર્ણ જીવન માટે કે તે સ્વાવલંબી બને તે માટે રોકાણ કરવું એ વધારે માનવીય બાબત છે અને વાસ્તવવાદી છે. તેથી સગર્ભા માતા અને તેની ભાવિ દીકરી પ્રત્યે ઘાતકી વર્તન ના કરવું જોઈએ. તાજેતરમાં લગ્ન સમયે જ નવોઢાએ પોતાના ભાવિ પતિની દહેજ માગવા બદલ ધરપકડ કરાવી હોય એવા ઘણા કિસ્સા બન્યા છે. એ પ્રોત્સાહક છે અને છોકરીઓ શક્તિમાન બની રહી છે તેનો પુરાવો છે. દહેજની આવી સત્તામણીના કિસ્સાને માધ્યમોએ વ્યાપક પ્રસિદ્ધિ આપતાં યુવાન સ્ત્રીઓ વધારે શક્તિમાન બની છે. તેઓ પોતે બીજાઓ માટે ઉદાહરણરૂપ બની છે. આથી આપણે તો ‘જાતિ નિર્ધારણ’ના જોઈએ ‘અન્યાય દૂર કરો, સ્ત્રીઓને નહિ’ જેવાં સૂત્રો જ ગજવવાં જોઈએ.

‘એક માતાનું સ્થાન લે એક દીકરી’ એવું જે સૂત્ર ચલાવાય છે તેને વિશે પણ સમગ્ર દેશમાં તાત્વિક અને તબીબી ધોરણે ચર્ચા થવી જોઈએ. વસ્તી નિયંત્રણની ટેકનોલોજી સ્ત્રીઓની સુરક્ષાને બદલે બાળકોનાં જન્મ ટાળવાની પદ્ધતિની કાર્યક્ષમતા ઉપર વધારે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. તેની આડઅસરોના ભોગ પણ સ્ત્રીઓએ બનવું પડે છે. નવી પ્રજનન તકનિકી ડોક્ટરોના અકુંશ હેઠળ છે, સ્ત્રીઓના અકુંશ હેઠળ નથી. તેથી મહિલા જૂથો વારંવાર એમ જણાવે છે કે આ ટેકનોલોજી મૂળભૂત રીતે જ સ્ત્રી-વિરોધી છે. સર્વોચ્ચ અદાલતમાં જે જાહેર હિતની અરજી ‘સિડેટ’ અને ‘માસૂમ’ દ્વારા કરાઈ હતી તેમાં જાતિ પસંદગીની

પદ્ધતિઓનો સમાવેશ પણ ૧૯૯૪ના કાયદામાં થાય અને કાયદાનો અસરકારક અમલ થાય એવી માગણી કરાઈ હતી. આ માગણી સ્વીકારાઈ એટલું જ નહિ, પણ અસરકારક અમલ માટેના નિયમો પણ ઘડાયા. રાજ્ય સરકારો ખાનગી અને સરકારી ડોક્ટરો માટે આ અંગે જાગૃતિ લાવવા પરિસંવાદો યોજી રહી છે. મહિલાઓને ન્યાય, તબીબી નૈતિકતા અને માનવ અધિકારો પ્રત્યે પણ વિજ્ઞાનની જવાબદારી છે એમ પણ તેમાં કહેવામાં આવે છે.

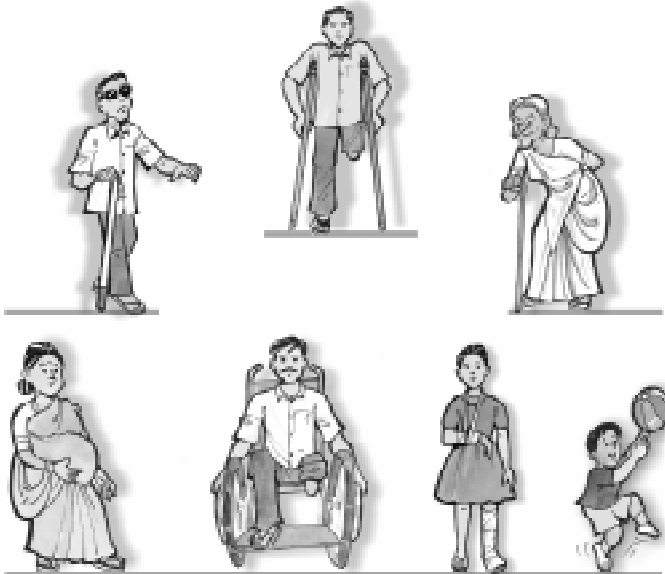
ગર્ભપાતના વિરોધનું વલણ અને મહિલાઓને ન્યાયનું વલણ અલગ અલગ છે એ પણ સમજવું જોઈએ. સ્ત્રીઓને તેમના શરીર પર અધિકાર હોવો જોઈએ અને ગર્ભપાત કરાવવાની પસંદગી તેમની હોવી જોઈએ. પણ જાતિ નિર્ધારણ અને જાતિ પસંદગીના આધારે થતા ગર્ભપાતની અનૈતિકતા એ અધિકાર સાથે સંઘર્ષ ઊભો કરે છે. ગર્ભપાત પોતે અનૈતિક નથી, પણ જાતિ પસંદગી માટે થતો ગર્ભપાત અનૈતિક છે. આમ, આપણી સામે ખૂબ મોટો પડકાર ડોક્ટરો અને દર્દીઓના માનસ પરિવર્તનનો છે, એવું સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વાતાવરણ ખડું કરવાનો છે કે જેમાં છોકરીઓનું અસ્તિત્વ શક્ય બને અને સ્ત્રીઓ પ્રત્યેના પૂર્વગ્રહોથી પીડિત એવા વેપારી દિમાગ ધરાવતા ડોક્ટરોની પ્રવૃત્તિઓ પર દેખરેખ રાખી શકાય. તો જ આપણે ‘લાપતા છોકરીઓ’ની ઘટનામાં પરિણમતા ઘટતા જતા જાતિ પ્રમાણની પ્રક્રિયાને ખાળવામાં સફળ થઈશું.

અવરોધ-મુક્ત પર્યાવરણ: વિકલાંગોના સામાજિક સમાવેશની વ્યવસ્થા

વિકલાંગ લોકોના સામાજિક સમાવેશ માટે નાગરિક સમાજની ભાગીદારી વધારવાનો પ્રયાસ ‘ઉન્નતિ’ અને ‘હેન્ડિકેપ ઈન્ટરનેશનલ’ દ્વારા ગુજરાતની અનેક સહભાગી સંસ્થાઓના સહયોગમાં કરવામાં આવી રહ્યો છે. તેની મુખ્ય વ્યૂહરચનામાં ક્ષમતા વર્ધન, સાધનસામગ્રીનો વિકાસ અને વહેંચણી, નેટવર્કિંગ, ભાગીદારીનું નિર્માણ અને હિમાયતનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રયાસમાં વિકલાંગોના સામાજિક સમાવેશ માટેનો એક અગત્યનો પ્રશ્ન ‘પહોંચ’ જણાયો છે. ૨૦૦૩ના આરંભમાં આ મુદ્દે કામ કરવાના પ્રયાસો શરૂ થયા છે. આ લેખ **સુશ્રી ગીતા શર્મા, સુશ્રી અર્ચના શ્રીવાસ્તાવ** અને **શ્રી અરિંદમ મિત્રા** દ્વારા લખાયો છે અને તેમાં છેલ્લા ૧૧ માસના અનુભવો જણાવાયા છે.

પ્રસ્તાવના

“વિકલાંગતા એવી કોઈક ચીજ નથી કે જે તમે ધરાવો છો, પણ તે એક એવી બાબત છે કે જે પોતાની જીવનશૈલી માટે જ દુનિયાને ઘડનારા અમુક લોકો દ્વારા અવરોધો ઊભા કરે છે.” હવે આજે વધુ ને વધુ એમ માનવામાં આવી રહ્યું છે કે આપણી ભૌતિક ચીજોની ડિઝાઈનમાં જ અવરોધો છે અને આપણે ટેકનોલોજી અને માહિતીની વ્યવસ્થા જે રીતે ઘડીએ છીએ તેમાં જ વિવિધ અવરોધો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અહીં ભૌતિક અવરોધો વિશે વાત કરવામાં આવી છે અને વિકલાંગો આસાનીથી સલામત રીતે હરીફરી શકે તેવું પહોંચવાળું

પર્યાવરણ ઊભું કરવાની બાબત ચર્ચવામાં આવી છે.

સામાન્યતયા લોકો માને છે તેનાથી તદ્દન વિરુદ્ધ, અવરોધ-મુક્ત પર્યાવરણ વિકલાંગ લોકો ઉપરાંત પણ સમાજના ઘણા લોકો માટે લાભદાયી બને છે. ખાસ કરીને, જેમને કામચલાઉ રીતે ટેકાની જરૂર પડે છે તેવાં વૃદ્ધો, સગર્ભા સ્ત્રીઓ, બાળકો અને કામચલાઉ અપંગતા ધરાવતા લોકોને આવા અવરોધ-મુક્ત પર્યાવરણનો લાભ મળે છે. આ તમામ લોકોમાં વિકલાંગોને સૌથી વધુ સહન કરવાનું આવે છે કારણ કે ડિઝાઈન ઘડનારાઓએ અવરોધ-મુક્ત પર્યાવરણ માટેની તેમની જરૂરિયાતો જાણવા અને સમજવા માટે તેમને ખૂબ ઓછી તકો પૂરી પાડી હોય છે. વિકલાંગો માટે ભૌતિક અવરોધો ઘણાં અગત્યનાં પરિબલોમાંનું એક એવું પરિબલ છે કે જે સમાજમાંથી તેમની બાદબાકી અથવા તો તેમને અલગ પાડવા તરફ દોરી જાય છે. તેમની અને સમાજ વચ્ચે સંવાદનો અભાવ હોય છે તેથી તેમની સુષુપ્ત શક્તિઓને પિછાણવામાં આવતી નથી, તેમની જરૂરિયાતો અને આકાંક્ષાઓને ઓળખવામાં આવતી નથી અને તેથી તેમના સામાજિક સમાવેશના અધિકાર વિશે બહુ જ ઓછી સંવેદનશીલતા પ્રવર્તે છે.

દુનિયાના અન્ય ભાગોની જેમ ભારતમાં પણ વિકલાંગોના પુનર્વસન માટેના તબીબી અને કલ્યાણલક્ષી મોડેલને સ્થાને સામાજિક મોડેલ પર ભાર મુકાઈ રહ્યો છે અને તેમાં વિકલાંગોના સામાજિક સમાવેશને એક જરૂરિયાતને બદલે માનવ અધિકાર તરીકે જોવામાં આવે છે. વિકલાંગોના સામાજિક સમાવેશ માટે તેમને સમાન તકો પૂરી પાડવી અને સંપૂર્ણ સહભાગિતા માટેની તકો પૂરી પાડવી ખૂબ જ મહત્વની બાબત છે. જો પર્યાવરણ અવરોધમુક્ત અને પહોંચ ધરાવતું ના હોય તો વિધાયક ભેદભાવ ઊભો કરવા માટેનાં પગલાં ધાર્યું પરિણામ આપી શકે નહિ.

વિકલાંગોની પહોંચ વધારવાને પ્રોત્સાહન આપીને તેમના સામાજિક સમાવેશ માટે ભારતમાં લેવાયલાં પગલાંની આપણે સૌ પ્રથમ સમીક્ષા કરીએ. કાનૂની મોરચે અને અમલની બાબતમાં જે કેટલાક પ્રયાસો કરાયા છે તે નીચે મુજબ છે:

- (૧) વિકલાંગ વ્યક્તિઓ (સમાન તકો, અધિકારોના રક્ષણ અને સંપૂર્ણ સહભાગિતા) ધારો ૧૯૯૫માં ભારતની સંસદે પસાર

- કર્ચો. વિકલાંગ વ્યક્તિઓના સામાજિક સમાવેશ અને સંકલનના બે હેતુઓ તેમાં રહેલા છે. તેમાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે પહોંચપાત્ર વાતાવરણ ઊભું કરવા માટેનાં મહત્વ, જરૂરિયાત અને પગલાં વિશે વિશેષ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. વિકલાંગ લોકોનાં શિક્ષણ અને રોજગારી માટે અનામતની જોગવાઈ તેમાં કરાઈ છે. તે ઉપરાંત, તે રાજ્ય સરકારોને મકાનો અને અન્ય સ્થળોએ વિકલાંગોની પહોંચ વધે તે માટે યોગ્ય જોગવાઈઓ કરવા માટે અરજ કરે છે. ધારાના પ્રકરણ-૮ની કલમ-૪૪થી ૪૬માં વિકલાંગ વ્યક્તિઓ પ્રત્યે પરિવહનની સવલતો, રસ્તા, ફૂટપાથ અને મકાનોમાં ભેદભાવ ના રહે તે માટે વિધાયક પગલાં લેવા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.
- (૨) એશિયા-પ્રશાંત પ્રદેશ માટે 'એસ્કેપ' દ્વારા વિકલાંગો માટે ૧૯૯૩-૨૦૦૨ના દાયકાની કરાયેલી જાહેરાતમાં ભારતે સહી કરી હતી. તેથી અવરોધ-મુક્ત વાતાવરણ ઊભું કરવામાં પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવામાં અને પ્રતિબદ્ધતા ઊભી કરવામાં સહાય મળી છે.
- (૩) કેન્દ્ર સ્તરે અને કેટલાંક રાજ્યોમાં કેટલીક પરિયોજનાઓ શરૂ કરાઈ છે અને એવા કેટલાક પ્રયાસો કરાયા છે કે જેનાથી આવા અવરોધ-મુક્ત પર્યાવરણના લાભો દર્શાવી શકાયા છે.
- (૪) કેન્દ્રીય જાહેર બાંધકામ વિભાગ દ્વારા માર્ગરિખાઓ તૈયાર કરવામાં આવી છે. તેમાં અવરોધ-મુક્ત પર્યાવરણ ઊભું થાય તે માટે બાંધકામ અંગેની વિગતો નક્કી કરવામાં આવી છે. 'રાષ્ટ્રીય બાંધકામ સંહિતા' (નેશનલ બીલ્ડિંગ કોડ) પણ આ પ્રકારની જોગવાઈઓ કરે છે.
- (૫) બાંધકામ અંગેના પેટા કાયદાઓ વિવિધ શહેરોમાં લાગુ પડે છે. કેટલાંક રાજ્યોએ કેન્દ્રના શહેરી વિકાસ મંત્રાલયે આવા જે નમૂનારૂપ પેટા કાયદા તૈયાર કર્યા છે તેમનો સમાવેશ પોતાના પેટા કાયદાઓમાં કર્યો છે. તેમાં અપંગ વ્યક્તિઓને સવલતો પૂરી પાડવાની જોગવાઈ છે. જો કે, તેમનો અમલ હજુ નિષ્ઠાપૂર્વક થયો નથી.

એ નોંધવું રસપ્રદ છે કે કમ-સે-કમ વિકલાંગોની પહોંચ એક જરૂરિયાત તરીકે પિછાણવામાં આવી છે અને તેને માન્ય રાખવામાં આવી છે અને તેને હવે શું કરવાની જરૂર છે અને કેવી રીતે તે થઈ શકે તેને વિશે માહિતી પ્રાપ્ય છે. વળી, કેટલાક અનુભવો એમ પણ દર્શાવે છે કે ખર્ચ, વિકલાંગોને જ લાભદાયી એવી કેટલીક ડિઝાઈન વગેરે અંગે જે ભ્રમો પ્રવર્તતા હતા તે ખોટા છે. સ્થાનિક અનુભવો અને દુનિયાભરના ડિઝાઈનરોના અનુભવોને આધારે નીચે મુજબની કેટલીક બાબતો શીખવા મળે છે:

- (૧) બાંધકામની ડિઝાઈન એવી જોઈએ કે જે સામાન્ય વ્યક્તિઓ અને વિકલાંગ વ્યક્તિઓ બંને માટે ઉપયોગી હોય. ડિઝાઈન બેમાંથી કોઈ એક માટે ન થવી જોઈએ, તે સૌને માટે હોવી જોઈએ.
- (૨) વિકલાંગોનો સામાજિક સમાવેશ કરનારી ડિઝાઈન કે સ્થાપત્ય વિકલાંગોને અન્ય લોકો સાથે એક કરનારી હોય, તેમને અલગ કરનારી ન હોય. તેના માપદંડો છે: સગવડતા, સુરક્ષા અને તે પોસાય તેવી હોય.
- (૩) જેમાં સૌ પહોંચી શકે તેવા પર્યાવરણમાં તમામ વ્યક્તિઓ માન-સન્માન, ગૌરવ અને સુખ સાથે સ્વતંત્ર રીતે જીવી શકે છે અને કામ કરી શકે છે. અને તેથી અવરોધોવાળું વાતાવરણ જે 'ક્ષમતા' અને 'અસક્ષમતા' વચ્ચે કૃત્રિમ ભેદ ઊભો કરે છે તે દૂર થઈ જાય છે.
- (૪) વિકલાંગો માટે જે પર્યાવરણની જરૂર હોય છે તેમાંનાં મોટા ભાગનાં લક્ષણો થોડાંક જુદાં અને સંવદનશીલતા ધરાવતાં હોય છે. ખાસ કરીને આયોજનના તબક્કે જો તેમનો સમાવેશ કરવામાં આવે તો એ પ્રકારની વ્યવસ્થા ઊભી કરવામાં મોટું ખર્ચ થાય જ એવું જરૂર નથી.

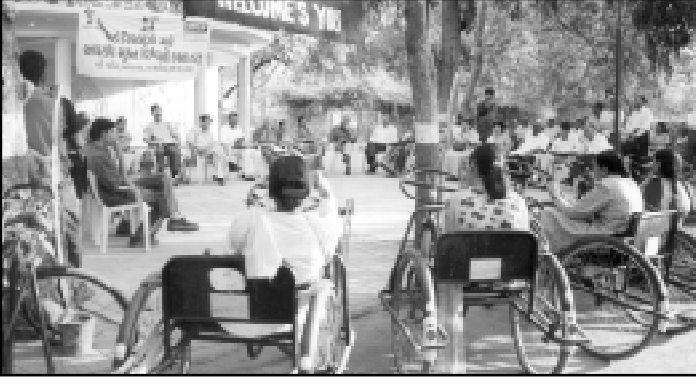
જીવનમાં ક્યારેક ને ક્યારેક આપણામાંના મોટા ભાગના લોકોએ અથવા તો કોઈ નજીકના સગા કે મિત્રના સંદર્ભમાં કોઈ સ્થાને પહોંચી શકાતું ન હોવાની સમસ્યાનો અનુભવ તો કર્યો જ હોય છે. તેમ છતાં ડિઝાઈનરો, સ્થપતિઓ, આયોજકો, નીતિ નિર્ધારકો, વિદ્વાનો કે સંશોધકો એ મુદ્દાને પૂરતી પ્રાથમિકતા આપતા નથી. જેમને અવરોધોનો કાયમ માટે કે હંગામી ધોરણે અનુભવ કરવો પડે છે તેઓ પણ તેમની સમસ્યાઓ વિશે પૂરતો અવાજ ઉઠાવતા નથી કે જેથી આ સમસ્યાને યોગ્ય પ્રાથમિકતા પ્રાપ્ત થાય.

અત્યાર સુધીમાં મોટા ભાગની ડિઝાઈનો વિકલાંગોની બાદબાકી કરનારી છે અને વિકલાંગોની પહોંચની જરૂરિયાત પ્રત્યે તેમાં ધ્યાન અપાયું નથી તે દૃષ્ટિએ ભાવિ કાર્ય ઘણું જ પડકારજનક અને પ્રચંડ છે. ઉપરોક્ત સંદર્ભમાં ગુજરાતમાં જે પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો તેમાં વિવિધ સ્તરે જાગૃતિ ઊભી કરવા માટે બહુપાંખી વ્યૂહરચનાનો ઉપયોગ કરવાનો અને અવરોધ-મુક્ત પર્યાવરણ ઊભું કરવા માટે સામૂહિક કાર્ય કરવાનો સમાવેશ થતો હતો. તેમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ કરાયો:

જાગૃતિ લાવવી

જાહેર પ્રસંગ

આ પ્રસંગ અમદાવાદમાં લો ગાર્ડન ખાતે તા-૨૦-૩-૨૦૦૩ના રોજ

યોજવામાં આવ્યો. બગીચાના આ સ્થળની મુલાકાત સંખ્યાબંધ લોકો વારંવાર લેતા હોય છે. વિકલાંગતાના વિવિધ પ્રકારોના પ્રશ્ને કામ કરતાં સંગઠનો, વિકાસલક્ષી સંગઠનો, સરકારી સંસ્થાઓ, વ્યવસાયીઓ અને સંબંધિત નાગરિકોની આ એક બેઠક હતી. તેનો હેતુ અવરોધમુક્ત પર્યાવરણ ઊભું કરવા માટેની જરૂરિયાત વિશે સભાનતા લાવવાનો હતો. તેમાં લગભગ ૨૫૦ જણા હાજર રહ્યા હતા. મુખ્ય પ્રવાહના સ્થાનિક અખબારો અને ટીવી મારફતે લગભગ એકાદ લાખ લોકો સુધી આ સંદેશો પહોંચ્યો હતો.

માધ્યમોની સંવેદનશીલતા ઊભી કરવી

‘ડેવલપમેન્ટ મિડિયા નેટવર્ક’ સાથેના સહયોગમાં વિવિધ જિલ્લાઓના મુદ્રિત અને વીજાણુ માધ્યમોના પત્રકારો સાથે વિકલાંગતા અને વિકાસના પ્રશ્ને વાતચીત કરવામાં આવી અને વિકલાંગ લોકોના માનવ અધિકારો તથા તેમના સામાજિક સમાવેશના દૃષ્ટિકોણથી પહોંચના પ્રશ્ન વિશે સંવાદ થયો. તેને પરિણામે વિકલાંગતા એ પણ વિકાસનો એક અગત્યનો અને આસાનીથી ઉકલી શકે તેવો પ્રશ્ન છે તેમ દર્શાવતા અનેક લેખો વિવિધ સામયિકો અને અખબારોમાં પ્રકાશિત થયા. વળી, વિકલાંગો વિશે વિધાયક છાપ ઊભી થાય તેવા અને સંસ્થાઓની કામગીરીની રજૂઆત કરતા અનેક લેખો પણ પ્રસિદ્ધ થયા.

ભાગીદારીનું નિર્માણ

જાગૃતિ લાવવાની પ્રક્રિયામાં જ તમામ હિતધારકોનું એક જૂથ હોય એની જરૂરિયાત અનુભવાઈ. તેમ જ વિવિધ જૂથો અવરોધમુક્ત પર્યાવરણ ઊભું કરવા તેમની ભૂમિકા સમજે, તેને વિશે ચિંતન-મનન કરે અને વ્યૂહરચના ઘડી કાઢે તેવી જરૂરિયાત પણ અનુભવાઈ. જુલાઈ-૨૦૦૩માં તેથી ‘રિસોર્સ ગ્રૂપ ઓન એક્સેસિબિલિટી’ સાથેના સહયોગમાં અનેક નાની નાની કાર્યશાળાઓ યોજવામાં આવી. સેવા ઉદ્યોગ, વિદ્યાકીય સંસ્થાઓ, બિન-સરકારી સંગઠનો, માધ્યમો, સ્થપતિઓ, આયોજકો અને ડિઝાઈનરોએ તેમાં ભાગ લીધો હતો.

આશરે ૪૦૦ વ્યક્તિઓ અને જૂથોએ તેમાં ભાગ લીધો અને વિકલાંગોની જરૂરિયાતો પિછાણી, સંભવિત ભાવિ વ્યૂહરચનાઓ વિશે વિચાર્યું અને આ મુદ્દે તેમની પ્રતિબદ્ધતા વ્યક્ત કરી. માધ્યમોએ એ સપ્તાહમાં આ મુદ્દાને ખૂબ પ્રસિદ્ધિ આપી અને આશરે બે લાખ લોકો સુધી એનો સંદેશો પહોંચ્યો. તે પછી સંશોધન અને તપાસ-આધારિત અહેવાલો સતત પ્રસિદ્ધ થતા રહ્યા છે.

સામગ્રીની તૈયારી અને પ્રચાર-પ્રસાર

જાગૃતિ અને સંવેદનશીલતા ઊભાં કરવાની પ્રક્રિયા દરમિયાન સામગ્રીની તુલના, વિકાસ અને પ્રસાર-પ્રચારની જરૂરિયાત ધ્યાનમાં આવી. બધી સામગ્રીને એકસાથે મૂકવાથી વિવિધ જૂથો અને વ્યક્તિઓ સુધી પહોંચવાની તકો વધી ગઈ. વિકલાંગો તમામ સ્થાનોએ પહોંચી શકે તે પ્રકારની વ્યવસ્થાઓ અને સામગ્રીઓ કેટલી છે અને તેમની શી મર્યાદાઓ છે તેને વિશે ટુકડીની જાગૃતિ વધી. ઉપરાંત, પ્રયાસો અને વ્યૂહરચનાઓ વિશેની માહિતી, રસ ધરાવતી વ્યક્તિઓ અને જૂથોની ઓળખ, સમાન ધ્યેય માટે સંબંધો ઊભા કરવા અને એકતા ઊભી કરવી વગેરેની તકો પણ વધી. બાંધકામના પેટા કાયદાઓ, માર્ગરેખાઓ, દૃશ્ય-શ્રાવ્ય સાધનો, લેખો અને વાચન સામગ્રી વગેરે પણ આ પ્રક્રિયાના ભાગરૂપે એકત્ર કરાયા. સામગ્રી તૈયાર કરવામાં

આવી તેથી દૃષ્ટિકોણ વધારે વ્યાપક બન્યો, સભાનતા વધી અને સામેલ ટુકડીની જ નહિ પણ બીજા ઘણા બધાની સંવેદનશીલતામાં વધારો થયો. ફોટો પ્રદર્શન રખાયું અને જાગૃતિ માટે પરિપત્રો તથા અહેવાલો તૈયાર કરવામાં આવ્યા. જે સાહિત્ય અને સામગ્રી તૈયાર કરવામાં આવી તે ખૂબ જ સમૃદ્ધ બની અને પ્રચાર-પ્રસાર માટે અને નવા લોકો સુધી પહોંચવા માટે તેનો ઉપયોગ એક સાધન તરીકે કરાયો.

નેટવર્કિંગ, સંબંધો અને સંસાધનોના ભંડારનું નિર્માણ

વ્યક્તિઓ અને સંગઠનો વચ્ચે સંબંધો ઊભા કરવા અને નેટવર્કિંગ ઊભું કરવા માટે અને તેનાં ધ્યેયો સિદ્ધ કરવા માટે માહિતીની આપ-લે અને વ્યૂહાત્મક વિચારણા પૂર્વશરતો છે. વિવિધ વ્યવસાયોના વિવિધ હિતધારકો એક સંસાધન ભંડાર રચવા માટે એકત્ર થયા છે. શહેરમાં અને જિલ્લા સ્તરે વિકલાંગો માટે પહોંચ ઊભી કરવા માટે આ સંસાધન ભંડાર ઊભો કરાયો છે. બિન-સરકારી સંગઠનો અને વિકલાંગો સાથે સહયોગ સાધવા સ્થપતિઓ અને ડિઝાઈનરોના જૂથ માટેની જરૂરિયાત વિવિધ ચર્ચાઓ દરમિયાન જણાઈ હતી. તેને પરિણામે જ આ જૂથોની રચના થઈ. વપરાશકાર પોતાનો દૃષ્ટિકોણ જણાવે અને સમાજમાં સાથે સાથે સભાનતા પણ ઊભી થાય તે માટે આમ કરવામાં આવ્યું.

આ સંસાધન ભંડારને જરૂરિયાત-આધારિત સામગ્રી વિકસાવવા માટે અને તેની વ્યૂહરચના ઘડવા માટેનું કામ કરવાનું છે. તે તકનિકી તાલીમ દ્વારા ક્ષમતા નિર્માણ પણ કરે છે, માહિતી બેંક ઊભી કરે છે, હેલ્પ લાઈન ચલાવે છે અને નીતિ વિષયક ફેરફારો માટે હિમાયત પણ કરે છે. આ જૂથ ઊભું થતું જાય છે. તે તરવરિયું છે અને વારંવાર મળે છે. તે વિવિધ હિતધારકોની ભૂમિકા નક્કી કરે છે, વ્યૂહાત્મક આયોજન કરે છે, જવાબદારીઓ વહેંચે છે અને અનુવર્તી કાર્ય પણ કરે છે.

હિમાયત

કોઈ એક પ્રશ્ને હિમાયત (એડવોકેસી) કરવી એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે અને તેમાં અનેક વ્યૂહરચનાઓનો ઉપયોગ થાય છે. વિકલાંગતાના પ્રશ્ને હિમાયત કરવા માટે જે વિવિધ પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા તેની વિગતો અહીં આપવામાં આવી છે. આ અંગેની વ્યૂહરચનાઓ નીચે મુજબ છે:

(૧) માધ્યમોમાં હિમાયત:

વિવિધ કાર્યક્રમો અને પ્રસંગો દ્વારા લોકો સુધી પહોંચવું અને આખા પ્રશ્નને સતત જીવંત રાખવો.

(૨) પહોંચનું અન્વેષણ:

છેલ્લા ત્રણ માસ દરમિયાન પહોંચનું અન્વેષણ કરાયું, અહેવાલો તૈયાર કરાયા અને નિદર્શન કરાયું. અને તે બધાનાં ઘણાં વિધાયક પરિણામો આવ્યાં. ઓફિસો, મકાનો, જાહેર જગ્યાઓ વગેરે સહેજસાજ સુધારા કરાય તો વિકલાંગો માટે અનુકૂળ બની જાય તે દર્શાવાયું. વળી, નવાં મકાનો અને જાહેર સ્થળોએ એ બાબતનું ધ્યાન રખાય તેનું પણ નિદર્શન કરાયું. એ માટેના નમૂના પણ તૈયાર કરાયા. સંબંધિત સરકારી સત્તાવાળાઓ અને નાગરિક સમાજ સમક્ષ એ જ અહેવાલો હિમાયતના સાધન તરીકે રજૂ થયા. આ માટે શહેરમાં બે કિ.મી.ની ત્રિજ્યાના વિસ્તારમાં સૌથી વધુ દૃશ્યમાન અને સૌથી વધુ ઉપયોગી એવા વિસ્તારની પસંદગી કરવામાં આવશે, અને તેમાં અન્વેષણ હાથ ધરાશે અને વપરાશકાર અને ડિઝાઈનર જૂથને તે સુધારાઓ દર્શાવાશે.

(૩) અન્ય:

લોર્ડીંગ માટે અને નીતિઓમાં ફેરફાર થાય અને અસરકારક અમલ થાય તે માટે બાંધકામના પેટા કાયદા, તકનિકી સામગ્રી અને ૧૯૯૫ના કાયદાનો ઉપયોગ કરવામાં આવી રહ્યો છે.

ઉપસંહાર

આ સમગ્ર પ્રક્રિયા દરમિયાન નક્કર અને નિશ્ચિત પગલાં ભરાયાં છે અને તેમાં ઘણાં ઉત્તેજના અને આનંદ રહ્યાં છે. વિવિધ લોકો તરફથી જે પ્રતિભાવ મળ્યો છે તે ખૂબ જ પ્રોત્સાહક રહ્યો છે અને શું કરવાની જરૂર છે તેનું માર્ગદર્શન પણ તેમાંથી પ્રાપ્ત થયું છે. સંદેશાનો પ્રચાર કરવાનું મુશ્કેલ નથી. કોણ તેનો પ્રચાર-પ્રસાર કરે છે અને કેવી રીતે કરે છે એ વધારે મહત્વનું છે.

વિધાયક વિચારણા અને કાર્યો માટે પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રોત્સાહન અપાયું છે. ભવિષ્યની ચિંતાજનક બાબતો વિશે વિચારવાની જરૂરિયાત પણ જૂથને સમજાઈ છે અને તેમને વિશે વિચારવાનો પ્રયત્ન પણ તેણે કર્યો છે. એમાંના કેટલાક પ્રશ્નો તો આ જૂથ ટકાઉ બને તેને અંગેના જ હતા. તેમાં સંવાદિતા જળવાય, માન-આદર જળવાય, સામેલ વ્યવસાયીઓની વિશ્વસનીયતા અને ભૂમિકા જળવાય અને પર્યાપ્ત માત્રામાં નાણાકીય ટેકો ઊભો થાય વગેરે બાબતો પણ તેમાં ચર્ચાઈ. આગામી દિવસો દરમિયાન જ્યાં કામગીરી અત્યારે ચાલુ છે ત્યાં કામ વધુ મજબૂત બને અને સઘન બને તે માટે વધુ પ્રયાસો કરવામાં આવશે. તેમાં મુખ્ય બાબત એ ધ્યાનમાં રખાશે કે સૌને ગૌરવપૂર્ણ જીવન જીવવા સમાન તકો મળે, સૌ સહભાગી થાય અને પાયાના અધિકારો મળે તેવું વાતાવરણ ઊભું થાય.

સાંપ્રત પ્રવાહ

જૈવ પંચાયત અધિવેશન

‘નવદાન્ય’ અને ‘રિસર્ચ ફાઉન્ડેશન ફોર સાયન્સ, ટેકનોલોજી એન્ડ ઈકોલોજી’ દ્વારા નવી દિલ્લી ખાતે તા.૧૭-૧૮ નવેમ્બર, ૨૦૦૩ દરમ્યાન આ અધિવેશનનું આયોજન કરાયું હતું. ‘જૈવ પંચાયત’ પાંચમી જુન-૧૯૯૯ના રોજ વિશ્વ પર્યાવરણ દિને શરૂ થઈ હતી. તેનો આરંભ ગઢવાલ પ્રદેશના રુદ્રપ્રયાગ જિલ્લામાં અગસ્ત્યમુની ગામે થયો હતો. તે સમયે તેમાં ૨૦૦ ગામો જોડાયાં હતાં. આજે દેશભરનાં ૪૦૦૦ ગામો આ આંદોલનમાં જોડાયાં છે. જળ, જમીન અને અન્ન સંબંધી પ્રશ્નોના સંદર્ભમાં આ આંદોલન કામ કરે છે. જ્યાં જ્યાં ‘જૈવ પંચાયત’નું આંદોલન ચાલે છે ત્યાં ત્યાં પાણીનું ખાનગીકરણ, જમીન ઈજનેરી ધરાવતા પાકનું વાવેતર, જૈવ ચોરી અને બૌદ્ધિક મિલકત અધિકારોની વ્યવસ્થાનો અમલ લગભગ અશક્ય બની ગયો છે. લોકોના જીવન જીવવાના અને જીવનનિર્વાહના અધિકારનું રક્ષણ કરવાનું કામ ‘જૈવ પંચાયત’ દ્વારા થાય છે.

‘જૈવ પંચાયત’ અધિવેશન ગ્રામ સ્તરે થતાં આંદોલનોની સમીક્ષા કરવા માટે અને તેમની વચ્ચે એકતા ઊભી કરવા માટે બોલાવવામાં આવ્યું હતું. ‘જૈવ પંચાયત’ની પ્રવૃત્તિઓને મજબૂત બનાવવાની વ્યૂહરચના પણ તેમાં નક્કી થઈ હતી. તેમાં ભારત સરકારની નદીઓને જોડવાની જે યોજના છે તેને વિશે પણ ચર્ચા થઈ હતી. ‘જૈવ પંચાયત’ ‘વસુધૈવ કુટુંબકમ્’ની ભાવના પર આધારિત છે. તે માને છે કે મનુષ્યો સજીવ જગતના ભાગ છે અને તેનાથી પર નથી. આથી આપણી ઉત્પાદન અને વપરાશની તરાહ, ટેકનોલોજી અને વ્યાપારની વ્યવસ્થા, કાયદાઓ તથા નીતિઓ એવાં હોવાં જોઈએ કે તેનાથી ન્યાય, ચિરંતનતા અને શાંતિ ઊભાં થાય. સંસાધનોના સંચાલન અને ઉપયોગનો નિર્ણય સમુદાય લે કે જેથી પંચાયત દ્વારા સમુદાયનું અસ્તિત્વ સુનિશ્ચિત બને એ તેનો ઉદ્દેશ છે.

સંસાધનોના રક્ષણ માટે અને અધિકારો પરના આક્રમણનો પ્રતિકાર કરવા માટે ‘જૈવ પંચાયત’ કામ કરે છે. ‘જૈવ પંચાયત’ અન્વયે સમુદાયોએ બિયારણ બેંકોની સ્થાપના કરી છે અને રસાયણ-મુક્ત ખેતીની શરૂઆત કરી છે. ઓરિસ્સામાં જૈવ પંચાયતો પાણીના ખાનગીકરણ સામે લડત આપે છે. ‘ઓરિસ્સા લિફ્ટ ઇરિગેશન કોર્પોરેશન’નું ખાનગીકરણ કરીને સિંચાઈના પાણીનું ખાનગીકરણ કરાયું છે અને તેની સામે લડત આપવામાં આવી રહી છે. વધુ વિગત

માટે સંપર્ક સાધો: ‘નવદાન્ય’, એ-૬૦, હૌઝ ખાસ, નવી દિલ્લી-૧૧૦૦૧૬. ફોન: ૦૧૧-૨૬૫૬૧૮૬૮, ૨૬૬૬૮૦૭૭. ફેક્સ: ૦૧૧-૨૬૫૬૨૦૯૩, ૨૬૬૫૬૭૯૫. ઈમેલ: rfste@vsnl.com

સંકલ્પ સભા અને યાત્રા

ગુજરાતના સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ પ્રદેશની સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ મહિલાઓ પરની હિંસા સામે ઝુંબેશ શરૂ કરી છે અને તેના ભાગરૂપે ૧૦મી ડિસેમ્બર-૨૦૦૩ના રોજ માનવ અધિકાર દિને વડોદરામાં નર્મદા ભવનથી ન્યાયમંદિર સુધીની એક સંકલ્પ યાત્રાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. તે દિવસે સાંજે ૪.૩૦થી ૬.૧૫ દરમ્યાન આ યાત્રા યોજાઈ હતી. નર્મદા ભવન ખાતે સૌ એકત્ર થયા હતા અને ત્યાં મહિલાઓના અધિકારો વિશેનાં ગીતો ગાવામાં આવ્યાં હતાં અને સૂત્રો પોકારવામાં આવ્યાં હતાં. ત્યાં મહિલાઓ પરની હિંસા સામેની ઝુંબેશ વિશે થોડીક વાત પણ કરવામાં આવી હતી અને ઝુંબેશની કામગીરી વિશે રજૂઆત કરાઈ હતી.

પછી મૌન રેલીની શરૂઆત થઈ હતી. રેલી દાંડિયા બજાર, ફાયર બ્રિગેડ, સુરસાગર વિસ્તારમાં ફરીને ન્યાયમંદિર પહોંચી હતી. યાત્રામાં ભાગ લેનારાઓએ પોસ્ટર્સ અને પ્લેકાર્ડ્સ વગેરે હાથમાં લીધાં હતાં. અંતે ન્યાય મંદિર ખાતે માનવ સાંકળ રચવામાં આવી હતી. દરેક સંસ્થા દ્વારા કામગીરીની રજૂઆત કરાઈ હતી, લોકોમાં ચોપાનિયાં વહેંચવામાં આવ્યાં હતાં અને શપથ લેવામાં આવ્યા હતા. અગાઉ ૨૫મી નવેમ્બરથી ૧૦મી ડિસેમ્બર, ૨૦૦૩ સુધી ભાવનગર, સુરેન્દ્રનગર, અમરેલી, રાજકોટ અને કચ્છ જિલ્લામાં આશરે ૨૦૦ ગામોમાં આ ઝુંબેશ ચલાવવામાં આવી હતી. તેમાં ૧૫૦૦૦ જેટલાં સ્ત્રી-પુરુષોએ ભાગ લીધો હતો. આ ઝુંબેશમાં ‘સ્વાતિ’, ‘ઉત્થાન’, શિક્ષણ અને સમાજ કલ્યાણ કેન્દ્ર, મહિલા સામખ્ય સોસાયટી, કચ્છ મહિલા વિકાસ સંગઠન, નવજ્યોત મહિલા વિકાસ સંગઠન, ‘આનંદી’ જેવી સંસ્થાઓની સક્રિય ભૂમિકા રહી હતી.

દરેક ગામમાં ઘણા લોકોએ સ્ત્રીઓ સામેની હિંસા નહિ ચલાવી લેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી અને ૪૦૦૦ પુરુષોએ એ માટેના એક પ્રતિજ્ઞાપત્ર પર સહીઓ કરી હતી. આ સંકલ્પયાત્રા જ્યારે ૨૦૦ જેટલાં ગામોમાં ફરી ત્યારે તેને ખૂબ સારો પ્રતિભાવ મળ્યો હતો. ‘સંકલ્પ સભા’ આ સંકલ્પ યાત્રાને અંતે યોજાઈ હતી. ૧૦ ડિસેમ્બર,

૨૦૦૩ના રોજ યોજાયેલી આ સભામાં 'નવા માર્ગ'ના તંત્રી શ્રી ઈન્દુકુમાર જાની, ગાંધીવાદી કાર્યકર સુશ્રી દક્ષા પટણી અને 'ઉત્થાન'નાં શ્રી નફિસા બારોટ વગેરેએ રજૂઆતો કરી હતી. વિખ્યાત કથાકાર શ્રી મોરારીબાપુનો ૧૫ મિનિટનો વિડિયો સંદેશો પણ એ સભામાં સંભળાવાયો હતો. વધુ વિગતો માટે સંપર્ક સાધો: સુશ્રી પુનમ કથુરિયા, ઈમેલ:pswati@satyam.com ફોન: ૯૮૨૫૦૮૪૬૦૧.

મઝદૂર કિસાન કિરાણા સ્ટોર

'મઝદૂર કિસાન શક્તિ સંગઠન' (એમકેએસએસ) દ્વારા રાજસ્થાનમાં 'મઝદૂર કિસાન કિરાણા સ્ટોર' ચલાવવામાં આવે છે. મધ્ય રાજસ્થાનમાં ૧૯૯૧થી આવી પાંચ દુકાનો ચલાવવામાં આવે છે. આવી પહેલી દુકાન ભીમમાં ખોલવામાં આવી હતી અને પછી જવાજા, સૂરજપુરા અને તોડગઢમાં ખોલવામાં આવી હતી. આ દુકાનોનો હેતુ એ દર્શાવવાનો છે કે ખેડૂતો અને કામદારો સંગઠિત રીતે વ્યાપાર સંબંધી આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ કરી શકે છે. નવી આર્થિક નીતિમાં એમ સમજવામાં આવે છે કે તમામ આર્થિક બીમારીઓનો ઉપાય મુક્ત બજાર છે. આથી આ મુક્ત બજારને સમજવાનો પ્રયત્ન આ દુકાનો દ્વારા કરવામાં આવે છે. ગરીબોના લાભ માટે બજારનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરી શકાય તે આ સ્ટોર દ્વારા સમજાવ્યું છે.

છેલ્લાં ૧૦ વર્ષ દરમિયાન અનેક પડકારો છતાં આ દુકાનો બજારમાં પોતાનું સ્થાન જમાવવામાં સફળ થઈ છે. ગોળ, ખાંડ, તેલ વગેરેના ભાવ નીચા લાવવામાં અને સ્થાનિક વેપારીઓની ગેરરીતિઓને આપોઆપ અંકુશમાં લાવવામાં આ દુકાનો સફળ થઈ છે. આ દુકાનોએથી ખર્ચ વત્તા સ્થાયી ખર્ચા મુજબ વાજબી ભાવ લેવાય છે. સંગઠનના કેટલાક કાર્યકરો આ દુકાનો ચલાવે છે અને તેમને માનદ્ વેતન પણ ચૂકવવામાં આવે છે. આરંભમાં સ્થાનિક સ્થાપિત હિતોએ આ દુકાનોનો જબરદસ્ત વિરોધ કર્યો હતો. તેમ છતાં આ દુકાનોએ ભારે દબાણો વચ્ચે પણ સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે. કાર્યકરોએ એ માટે લોકોમાં જાગૃતિ ઊભી કરી અને ખેડૂતોએ દુકાનો ચલાવવા માટે આરંભમાં વ્યાજમુક્ત ધિરાણ આપ્યું.

દુકાનોએ બે વર્ષમાં પોતાના વચન મુજબ એ પૈસા પાછા આપી દીધા. જીવન જરૂરિયાતની વસ્તુઓનું વેચાણ કરતી આ દુકાનોને લીધે સંગઠનની પકડ પણ લોકો ઉપર મજબૂત બની. આ દુકાનોમાં પરંપરાગત ઊર્જાનું ખર્ચ ઘણું વધારે છે તેથી તમામ દુકાનોમાં સૌર વિદ્યુત પેનલ બેસાડવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું અને રૂ. ૬૩૦૦૦ના ખર્ચે તે બેસાડવામાં આવી છે. આ માટે ટૂંકા ગાળાનું ધિરાણ પ્રાપ્ત થયું છે. સંગઠને આ અંગે દાન મેળવવા માટે એક અપીલ પણ જારી કરી છે. વધુ વિગતો માટે સંપર્ક સાધો: 'મઝદૂર કિસાન શક્તિ

સંગઠન', ગામ: દેવડુંગરી, પોસ્ટ: બરાટ, જિ. રાજસમંદ, રાજસ્થાન-૩૧૩૩૪૧. ફોન: ૦૨૯૫૧-૨૪૩૨૫૪, ૨૫૦૬૫૫. ફેક્સ: ૦૧૪૬૩-૨૮૮૨૦૬.

સામાજિક ઘિક્કાર રેલી અને સભા

રાજસ્થાનના જોધપુર જિલ્લાના શેરગઢ તાલુકાના સિહાંદા ગામના સુખરામ ભીલનાં પત્ની શ્રીમતી ચૈન દેવી ઉપર બળાત્કારના થયેલા પ્રયાસના વિરોધમાં તા.૧૩-૧૧-૨૦૦૩ના રોજ આ રેલી અને સભાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. ચૈન દેવી અને સુખરામના પરિવારમાં બે પુત્રો અને બે પુત્રીઓ છે. પતિને દમ થયેલો છે. પરિવારનો સમગ્ર બોજો ચૈન દેવી ઉપર છે. તેઓ શાક વેચીને ગુજરાન ચલાવે છે. ચૈન દેવી છેલ્લાં બે વર્ષથી 'દલિત મહિલા મંચ' સાથે જોડાયેલાં છે.

તા.૮-૭-૨૦૦૩ના રોજ સવારે પાંચ વાગ્યે જ્યારે તેઓ પોતાના ઘરમાં સૂતાં હતાં ત્યારે એ જ ગામના શંકરદાન ચારણ દ્વારા તેમના પર બળાત્કાર કરવાનો પ્રયાસ કરાયો હતો. ચૈન દેવીએ શોરબકોર કર્યો એટલે તેમના પતિ જાગી ગયા અને તેઓ બહાર સૂતાં હતાં ત્યાંથી તરત જ અંદર આવ્યાં અને તે વખતે શંકરદાન ભાગી ગયો. શંકરદાન ગામનો અચ્ચાશી આવારા માણસ છે, અને તેણે આખા

ગામને હેરાન-પરેશાન કરી મૂક્યું છે. એ જ દિવસે તરત જ શેરગઢના પોલિસ સ્ટેશને ફરિયાદ કરવામાં આવી અને ચૈન ટેવી 'દલિત અધિકાર અભિયાન' કાર્યાલય પર પહોંચી. ત્યાં તેમણે અભિયાનના કાર્યકર્તા પ્રેમલતાને સમગ્ર વાત કહી. પછી મંચની મહિલાઓની એક બેઠક બોલાવાઈ અને આરોપીને સજા થાય અને ન્યાય મળે તે માટે કાર્યવાહી કરવાનું તેમાં નક્કી થયું. નવ દિવસ વીતી ગયા છતાં પણ પોલિસ તપાસ કરવા ન આવી ત્યારે એસ.પી. (ગ્રામીણ)ને મળીને ન્યાય માંગવામાં આવ્યો. તેમ છતાંય કોઈ કાર્યવાહી ના થઈ ત્યારે જોધપુર જઈને પોલિસ અધિકારીઓ સમક્ષ રજૂઆત કરવામાં આવી.

તેમ છતાંય કશું પરિણામ ન આવ્યું. તે પછી ઓગસ્ટ, ૨૦૦૩ના રોજ કલેક્ટરની કચેરી સામે ઉપવાસ પણ કરવામાં આવ્યા. પછી કલેક્ટરે એક સમિતિની નિમણૂક કરી કે જેણે ત્રણ દિવસમાં તેનો અહેવાલ આપવાનો હતો. દરમ્યાન, વડી અદાલતે આગોતરા જામીન આરોપીને આપી દીધા. પછી આરોપી શંકરદાન ચારણને સામાજિક રીતે અપમાનિત કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. અને એનો કાર્યક્રમ ૧૩-૧૧-૨૦૦૩ના રોજ રખાયો.

આ દિવસે પશ્ચિમી રાજસ્થાનમાં કાર્ય કરનારા 'દલિત અધિકાર અભિયાન'ના લોકો શેરગઢમાં 'દલિત સંદર્ભ માહિતી કેન્દ્ર' ખાતે એકઠા થયા અને શેરગઢના સ્થાનિક લોકો પણ એકત્ર થયા. લગભગ ૨૦૦ જણાએ ત્યાંથી શેરગઢના પોલિસ મથક સુધી હાથમાં ઝંડા અને સૂત્રો લઈને રેલી કાઢી. ત્યાંથી તેઓ વાહનોમાં બેસીને સિહાંદા ગામે ગયા. ગામમાં સ્થાનિક ૪૦૦ લોકો પહેલેથી જ એકત્ર થયેલા હતા. ત્યાં એક સભાનું આયોજન કરાયું હતું. પછી મામલતદારને રાષ્ટ્રપતિને સંબોધીને એક આવેદનપત્ર અપાયું અને તેમાં 'દલિત અધિકાર અભિયાન'ના કાર્યકર્તાઓએ હસ્તાક્ષર કર્યા હતા. શંકરદાન ચારણના ઘર આગળ જઈને પણ સૌએ સૂત્રોચ્ચાર કર્યા હતા.

આ કાર્યક્રમમાં 'ઉન્નતિ', મરુધરા ગંગા સોસાયટી, ગ્રામીણ વિકાસ સંસ્થાન, આઈડિયા સંસ્થાન, લોક કલ્યાણ સંસ્થા, 'પ્રયાસ', ગ્રામ વિકાસ સંસ્થા અને જય ભીમ શિક્ષણ સંસ્થાન જેવી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ ભાગ લીધો હતો.

વિશ્વ વિકલાંગતા દિનની ઉજવણી

સાબરકાંઠામાં 'ગ્રામ વિકાસ સેવા ટ્રસ્ટ', અમદાવાદમાં 'સાથ', પાટણમાં ભણસાલી ટ્રસ્ટ અને વડોદરામાં મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીના સમાજકાર્ય વિભાગ દ્વારા તા.૩-૧૨-૨૦૦૩ના રોજ વિકલાંગતા દિનની ઉજવણી કરવામાં આવી હતી. એ તમામે 'સોલિડારિટી બૂથ' ઊભાં કર્યાં હતાં અને 'ગ્રામ વિકાસ સેવા ટ્રસ્ટ' દ્વારા એક રેલી અને

જાહેર સભાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. મામલતદારની કચેરી, બસ સ્ટેશન, રેલવે પ્લેટફોર્મ અને અન્ય સ્થળોએ સ્ટોલ્સ ઊભા કરાયા હતા. તેમાં વિકલાંગો વિશે ચોપાનિયાં, ભીંતચિત્રો, પરિપત્રો અને અન્ય માહિતી રાખવામાં આવી હતી. તેનો હેતુ જાગૃતિ ફેલાવવાનો હતો કે જેથી સામાન્ય માણસો વિકલાંગોના સમાજમાંના સ્થાન અને તેમના અધિકારો વિશે જાણે. સૂત્રો દ્વારા વિકલાંગોનો સામાજિક સમાવેશ થાય તેના પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો. આ સ્ટોલ્સ પર સંકલ્પપત્રો પણ રાખવામાં આવ્યા હતા. સ્ટોલ્સના મુલાકાતીઓ એ વાંચીને તેના પર સહી કરતા હતા. વિકલાંગોના અધિકારો વિશે કામ કરવા માટે સામાન્ય રીતે લોકો સંમત થયા હતા.

ભીંતચિત્રો દ્વારા વિકલાંગ વ્યક્તિ ધારા - ૧૯૯૫ની જોગવાઈઓ પણ ત્યાં દર્શાવવામાં આવી હતી. ઈડર ખાતે 'ગ્રામ વિકાસ સેવા ટ્રસ્ટ' દ્વારા મહિલા આર્ટ્સ કોલેજથી એક રેલીનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં લગભગ ૬૦૦ જણાએ ભાગ લીધો હતો. તેમાં વિકલાંગ લોકો અને વિવિધ સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓનો સમાવેશ થતો હતો. કમિશનરની કચેરીએ રેલી પૂરી થઈ હતી અને કમિશનરને એક આવેદનપત્ર સુપરત કરાયું હતું.

તેમાં રસ્તાઓ અને જાહેર સ્થળોએ વિકલાંગોને ચાલવા કે ચડવા-ઊતરવામાં મુસીબત ના પડે તેવી વ્યવસ્થા ઊભી કરવી, ૪૦ ટકાથી વધુ વિકલાંગતા ધરાવતા લોકોને માસિક રૂ. ૫૦૦ પેન્શન આપવું, તેમને સ્વાવલંબી બનવામાં મદદ કરવી વગેરે માગણીઓ રજૂ કરવામાં

આવી હતી. પોલિયો-વિરોધી રસી ઝુંબેશની જેમ જ વિકલાંગતા વિશે લોક જાગૃતિ લાવવાની માગણી પણ કરાઈ હતી. રેલીને અંતે એક જાહેર સભા યોજાઈ હતી. તેમાં કલેક્ટર અને ઈડર તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખ વગેરેએ પ્રવચનો કર્યાં હતાં. તેમણે બંનેએ વિકલાંગોના અધિકારોના પાલનના સંદર્ભમાં સહકારની ખાતરી આપી હતી.

રાજસ્થાનમાં વિચરતી જાતિઓનું પુનર્સ્થાપન

રાજસ્થાનમાં અરવલ્લી પ્રદેશની જે વિચરતી જાતિના લોકોને અંગ્રેજોએ ગુનેગાર જાતિના ગણાવ્યા હતા તેવા આશરે ૪૫૦૦૦ લોકોનું પુનર્સ્થાપન કરવામાં વકીલ શ્રી રતન કાત્યાયની સફળ થયા છે. ૧૩ વર્ષના પ્રયાસો પછી આ વિચરતી જાતિના લોકો માટે તેમણે સમાન તકો સહિતનો સમાજ ઊભો કરવામાં સફળતા મળી છે. આ કાર્ય બદલ તેમને ૨૦૦૩ના વર્ષનું ‘શારદા સમાન તક પારિતોષિક’ એનાયત કરવામાં આવ્યું છે.

મહારાષ્ટ્રના મુખ્ય પ્રધાને તેમને આ પારિતોષિક એનાયત કર્યું હતું. ભારતના બંધારણમાં પણ વિચરતી જાતિઓના અસ્તિત્વને માન્ય રખાયું નથી એવી ખબર પડ્યા બાદ તેમણે આ જાતિઓના કાયમી વસવાટ માટે પ્રયત્નો શરૂ કર્યા હતા. તેમના મતે દેશમાં આશરે ૪.૫ કરોડ લોકો અને ૨૦૦ સમુદાયો વિચરતી જાતિના છે અને તેઓ ભારતમાં અસ્તિત્વ જ ધરાવતા નથી કારણ કે ભારતનું બંધારણ ઘડાયું ત્યારે તેમનું કોઈ પ્રતિનિધિત્વ જ નહોતું.

૧૯૭૧માં ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની દ્વારા વિચરતી જાતિઓને આદતી ગુનેગાર ગણવામાં આવ્યા હતા. એનું એક કારણ એ હતું કે સ્વાતંત્ર્ય માટેની આરંભની લડતોમાં આ જાતિઓ ખૂબ સક્રિય હતી. પણ સ્વાતંત્ર્ય પછી પણ આ જાતિઓ ખરું સ્વાતંત્ર્ય મેળવી શકી નથી એ એક કમનસીબી છે. વધારે દુઃખદ બાબત તો એ છે કે ૧૯૫૧માં જ્યારે બ્રિટિશ કાનૂનોની સમીક્ષા કરવામાં આવતી હતી ત્યારે ભારત સરકારે પણ ‘હેબિસ્યુઅલ ઓફેન્ડર્સ એક્ટ’માં કોઈ સુધારા કર્યાં નહોતા. સંખ્યાબંધ આદિવાસી સમુદાયોનો સમાવેશ ભારતીય રાજ્યમાં કરવામાં આવ્યો નથી અને એ રીતે બંધારણના ઘડવૈયાઓએ જ તેમના માનવ અધિકારોનો ભંગ કર્યો છે એમ કાત્યાયની કહે છે. વિકાસ તેમને સ્પર્શ્યો નથી અને કોઈ રાજકીય પક્ષ તેમના પ્રત્યે ધ્યાન આપતો નથી કારણ કે તેઓ મતબંકનો ભાગ નથી.

બિનવિવાદાસ્પદ સરકારી જમીન પર આ વિચરતી જાતિઓને સ્થાયી બનાવવાનો પ્રયાસ તેમણે કર્યો છે. ‘જો જમીન સરકારી હૈ, વહ જમીન હમારી હૈ’ એમ તેઓ કહે છે. તેથી સત્તાવાળાઓને આ આદિવાસી વિચરતી જાતિના અધિકારોને સ્વીકારવાની ફરજ પડી

છે. શ્રી કાત્યાયની હવે તેમને માટે રેશન કાર્ડ અને મતાધિકારની માગણી કરી રહ્યા છે. અન્ન, વસ્ત્ર અને શિક્ષણના પાયાના અધિકારો તેમને મળે તે માટે તેઓ પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. લગભગ ૨૦૦૦ જેટલા આદિવાસીઓનો સમાવેશ ગરીબીની રેખા નીચે જીવતા લોકોની યાદીમાં કરવામાં આવ્યો છે. સમાજનું વલણ પણ હવે આ વિચરતી જાતિઓ પ્રત્યે બદલાયું છે. અરવલ્લી પ્રદેશમાં લગભગ પાંચ ગામોમાં આ જાતિઓના લોકો સરપંચ પણ બન્યા છે.

આપતિના સામનાની તૈયારી: અગ્નિ સુરક્ષા

બે વર્ષ અગાઉ ગુજરાતમાં ભૂકંપ આવ્યો તેના સંદર્ભમાં આઈસીઈટી દ્વારા અમદાવાદ નગરમાં આપતિના સામનાની તૈયારી અને આપતિ સંચાલન માટેની પરિયોજનાઓ હાથ ધરવાનું નક્કી થયું હતું. તેમાં તકનિકી તાલીમ, સાધનો પૂરાં પાડવાં અને લોકજાગૃતિના કાર્યક્રમોનો સમાવેશ થાય છે.

‘ઉન્નતિ’ તેની પ્રાયોગિક પરિયોજનામાં લોકજાગૃતિ કાર્યક્રમ હાથ ધરે છે. આ કાર્યક્રમમાં અગ્નિ સુરક્ષા અંગે લોકજાગૃતિ ઊભી કરવાના કાર્યક્રમનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં આ પ્રકારની પ્રક્રિયા હાથ ધરાઈ હતી:

- (૧) સહભાગી સંગઠનો સાથે બેઠકો યોજવામાં આવી અને તેમાં અગ્નિ સુરક્ષાના મુદ્દાને પ્રાથમિકતા આપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. તે માટે સામગ્રી તૈયાર કરવાનો વિચાર પણ કરાયો. આગની આપતિના સામનાની તૈયારી માટે લોકજાગૃતિ ઊભી કરવાની જરૂર છે એમ લાગ્યું. નાગરિકો, શાળાનાં બાળકો અને વહીવટી તંત્રને આગ સામે જાગૃત કરવાનું નક્કી કરાયું.
- (૨) તે અંગે અમદાવાદ ફાયર બ્રિગેડ સાથે પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવાનું પણ નક્કી થયું.
- (૩) શૈક્ષણિક સંસ્થાઓનો સંપર્ક કરવામાં આવ્યો. શાળાઓની યાદી બનાવાઈ અને તેમને નિદર્શન અંગે નિયંત્રણ આપવામાં આવ્યું,

અને કાર્યક્રમની વિગતો અપાઈ.

- (૪) ઈમર્જન્સી નંબર માટેનાં સ્ટિકર્સ, કોમિક બૂક અને એક પોસ્ટર તૈયાર કરાયાં, અને તે શાળાઓમાં વહેંચવામાં આવ્યાં.
- (૫) રેડિયો મિચી, સ્થાનિક કેબલ ટીવી વગેરેનો સંપર્ક દિવાળી દરમ્યાન સુરક્ષાનો સંદેશો પહોંચાડવા માટે કરાયો.
- (૬) આગની સામે સુરક્ષા અંગેનાં છ નિદર્શનો કરાયાં. તેમાં ૨૧ શાળાઓનાં ૧૮૦૦ બાળકોએ ભાગ લીધો.
- (૭) દિવાળીમાં આગ સામે સુરક્ષા માટે ૫૫ સેકન્ડની સંગીતમય જિંગલ અને એનિમેટેડ વિડિયો તૈયાર કરાયાં. જુદા જુદા સમયે ત્રણ દિવસ સુધી સ્થાનિક રેડિયો પર જિંગલ રજૂ કરાઈ. પાંચ દિવસ સુધી સિનેમાઘરોમાં શો અગાઉ એનિમેટેડ મેસેજ ક્લિપ રજૂ થઈ.

વિવિધ જૂથોને ઈમેલ દ્વારા સંદેશો પહોંચાડાયો. ગુજરાતમાં દિવાળીના સપ્તાહ દરમ્યાન ૧૫ થિયેટરોમાં સ્લાઈડ શો પણ દર્શાવાયો. આને પરિણામે શાળાનાં બાળકોમાં આગ લાગતી રોકવાનાં પગલાં અને સુરક્ષા વિશે જાગૃતિ આવી. આગ લાગે તો મોટું જાનમાલનું નુકસાન થતું કેવી રીતે અટકાવવું તે પણ તેમણે જાણ્યું. અમદાવાદ ફાયર બ્રિગેડ સાથે અનેક બેઠકો યોજીને વધુ નિદર્શનો યોજવામાં આવશે. સ્ટિકર્સ અને કોમિક બૂક વધુ શાળાઓમાં વહેંચવામાં આવશે. ઔદ્યોગિક વિસ્તારોમાં પણ આગ સામે સુરક્ષાનાં પગલાં હાથ ધરવામાં આવશે. આ મુદ્દે અમદાવાદનું એક બિન-સરકારી સંગઠન સીઈઈ દ્વારા સહયોગ પ્રાપ્ત કરવામાં આવશે.

પંચાયતોમાં નબળા વર્ગોની ભાગીદારી વિશે સંમેલન

બનાસકાંઠા જિલ્લા દલિત સંગઠન-પાલનપુર, બિહેવિયરલ સાયન્સ સેન્ટર-અમદાવાદ, સામાજિક ન્યાય મંચ-સાબરકાંઠા અને 'ઉન્નતિ'ના સંયુક્ત ઉપક્રમે પાલનપુર ખાતે તા. ૪ અને ૫ નવેમ્બર, ૨૦૦૩ના રોજ એક સંમેલન યોજવામાં આવ્યું હતું. પંચાયતોમાં શાસન વ્યવસ્થામાં ભાગીદારી અંગેના દલિતો, આદિવાસીઓ અને મહિલાઓના અનુભવોની તેમાં આપલે કરવામાં આવી હતી અને પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવા વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી હતી.

સામાજિક ન્યાય સમિતિઓના સભ્યો, અધ્યક્ષો, પંચાયતોના સભ્યો, સરપંચો, સમુદાય-આધારિત સંગઠનોના પ્રતિનિધિઓ અને સ્થાનિક નેતાઓ મળીને તેમાં કુલ ૭૦૦થી વધુ લોકો હાજર રહ્યા હતા. તેમાં ગુજરાત પંચાયત કાનૂનમાં સુધારા માટે એક આવેદનપત્ર તૈયાર કરાયું. તેને અંગે પછીથી એક કાર્યશાળાનું આયોજન તા.૨૮-૧૧-૨૦૦૩ના રોજ કરાયું હતું. તેમાં આ આવેદનપત્રને બિન-સરકારી સંગઠનોના નેતાઓ, વિદ્વાનો અને કર્મશીલોએ આખરી ઓપ આપ્યો

હતો. આ સંમેલનને પરિણામે દલિતો, મહિલાઓ, આદિવાસીઓ અને પછાત વર્ગોના જે પ્રતિનિધિઓ પંચાયતોમાં ચૂંટાયેલા છે તેમને બળ મળ્યું હતું. તેમાં કુલ ૨૭ માગણીઓ રજૂ કરાઈ છે. આમાંની કેટલીક અગત્યની માગણીઓ નીચે મુજબ છે:

- (૧) સરપંચની સામેના અવિશ્વાસના પ્રસ્તાવ ઉપર ગ્રામ સભાની અનુમતિ મળે ત્યારે જ અમલ થાય.
- (૨) ચૂંટાયેલા સરપંચ પર અડધા કાર્યકાળ સુધી અવિશ્વાસની દરખાસ્ત ન લાવી શકાય.
- (૩) કુલ જનસંખ્યાનો અડધો ભાગ મહિલાઓ હોવાથી ગ્રામ સભા માટે જરૂરી કોરમમાં પણ ૫૦ ટકા મહિલાઓની હાજરી ફરજિયાત કરવી.
- (૪) દરેક ગ્રામ પંચાયતમાં સામાજિક ન્યાય સમિતિની રચના ફરજિયાત કરવી જોઈએ.
- (૫) અનામત બેઠકો પર ચૂંટાતા સભ્યોની તાલીમ માટેની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.
- (૬) દરેક પંચાયતની સામાજિક ન્યાય સમિતિ હસ્તક લઘુત્તમ રૂ. ૨૦૦૦ અથવા તેની વસ્તીના ધોરણે સપ્રમાણ રકમ વાર્ષિક ધોરણે મૂકવી જોઈએ.
- (૭) સરપંચોની તાલુકા પંચાયતમાં દર ત્રણ મહિને મીટિંગ રાખવી જ જોઈએ.

નવીનતમ વિચારો માટે આલ્વાન

'ગ્રામીણ સેવાઓમાં સુધારો: પહોંચ અને ગુણવત્તા' વિષય વિશે ડીએફઆઈડી અને ફિક્કી સાથેના સહયોગમાં વિશ્વ બેંક જૂથે પહેલી જ વાર ભારતમાં 'કન્ટ્રી લેવલ ડેવલપમેન્ટ માર્કેટ પ્લેસ'ની જાહેરાત કરી છે. તે ૧૫મી એપ્રિલે દિલ્લી ખાતે યોજાશે. તેનો ઈરાદો નવીનતમ પ્રયોગો કરતાં બિન-સરકારી સંગઠનો, સમુદાય આધારિત સંગઠનો, પ્રતિષ્ઠાનો, વિદ્યાકીય સંસ્થાઓ, નાગરિક સંગઠનો અને ખાનગી ક્ષેત્રને ટેકો આપવાનો છે.

ગરીબી નિવારણના થયેલા નવીનતમ પ્રયોગોને ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે, ખાસ કરીને ગ્રામીણ સેવાઓની ગુણવત્તા અને પહોંચ સુધારવા માટેના અભિગમો અને અનુભવોની આપલે તેમાં કરવામાં આવશે આ માટે ગ્રામીણ પાણી પુરવઠો અને સફાઈ, રસ્તાઓ, શિક્ષણ, આરોગ્ય, વીજળી અને ધિરાણ જેવા ક્ષેત્રો માટે પરિયોજનાઓ આવકારવામાં આવી છે. તે માટે ૧૦થી ૧૫ હજાર ડોલર અમલ માટે પૂરા પાડવામાં આવશે. વિગતો માટે સંપર્ક સાધો: વિશ્વ બેંક, ૭૦, લોદી એસ્ટેટ, નવી દિલ્લી-૧૧૦૦૦૩. ફોન: ૦૧૧-૨૪૭૧૮૪૮૧. ઈમેલ: mrego1@worldbank.org

સંદર્ભ સાહિત્ય

વંચિતલક્ષી જનજાગૃતિ શ્રેણીની પુસ્તિકાઓ

આ શ્રેણીમાં કુલ ૧૦ પુસ્તિકાઓ પ્રગટ થઈ છે: (૧) આઝાદ ભારતના ગરીબોનો સવાલ: અમારે આંગણે સ્વરાજ ક્યારે આવશે? (૨) અન્યાયી સમાજના લડવૈયા અને ઈતિહાસ પુરુષ: ભારતરત્ન ડૉ. બી. આર. આંબેડકર. (૩) ખેતવિકાસ અને ગામડાંમાંથી શહેર ભણી થતાં સ્થળાંતરોની સમસ્યાઓ. (૪) દલિતો, આદિ જાતિઓની વિપદાઓ અને નક્સલવાદીઓની સમસ્યાનાં મૂળ. (૫) વિકાસની આ તરાહ: થોડી ખુશી, ઝાઝું દુઃખ. (૬) કોણ સાંભળશે વંચિતોની આ વેદનાઓ?

આ પછીની જે ચાર પુસ્તિકાઓ છે તે નાનાં જીવનચરિત્રોથી અને તેમના તથા તેમને વિશેના લેખકના વિચારોથી ભરેલી છે: (૧) ડાબેરી ચળવળના મશાલચીઓ. તેમાં કેફી આઝમી, સરદાર જાફરી, મજરુહ સુલતાનપુરી, ઈન્દ્રજીત ગુપ્તા, હરકિસનસિંહ સુરજીત, ચંદ્રશેખર રાવ, બી. ટી. રણદીવે, નામ્બુદ્રીપાદ, શ્રીપાદ અમૃત ડાંગે વિશે આલેખન કરાયું છે. (૨) શોષણ અને અન્યાયના વિરોધી મરજીવાઓ. આ પુસ્તિકામાં સાને ગુરુજી, શ્રીપાદ અમૃત ડાંગે, જ્યોતિ બસુ, રેણુ ચક્રવર્તી, દાદાભાઈ નવરોજી, ડૉ. નેલ્સન મંડેલા, નારાયણ સુવે અને માલતી ચૌધરી વિશે લેખો લખવામાં આવ્યા છે. (૩) ગુજરાતનું ગૌરવ: પ્રગતિશીલ પ્રતિભાઓ. આ પુસ્તિકામાં ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક, દિનકર મહેતા, ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ, ધનવંત ઓઝા, જગન્નાથ વોરા અને જયંતી પારેખનાં જીવનચરિત્રો આલેખાયાં છે. (૪) જનવાદી આંદોલનકારીઓ અને શોષિતોના હામીઓ: આ પુસ્તિકામાં જશવંત ઠાકર, નીરુબહેન પટેલ, હિંમત ખટસુરિયા, વિઠ્ઠભાઈ પટેલ, મંદુભાઈ ગાંવિત, સુબોધ મંગળદાસ, ઝવેરચંદ મેઘાણી, જશવંત ચૌહાણ, ઠાકોરભાઈ દેસાઈ અને મગનલાલ ચાંદલિયાનાં જીવન અને કાર્ય વિશે લેખો લખવામાં આવ્યા છે.

આ પુસ્તિકાઓ વંચિતલક્ષી જનજાગૃતિ શ્રેણી હેઠળ પ્રકાશિત કરાઈ છે. લેખકે ભારતની સમસ્યાઓનું આલેખન મહદંશે ડાબેરી કે સમાજવાદી દૃષ્ટિકોણથી કર્યું છે. એ જ રીતે જે વ્યક્તિઓ વિશે લેખો લખાયા છે તેમાંના ઘણા ગુજરાતના કે દેશના સમાજવાદી ચિંતકો કે કર્મશીલો કે રાજ કારણીઓ હતા. લેખક: બટુક દેસાઈ. પ્રાપ્તિસ્થાન: ગુજરાત ખેત વિકાસ પરિષદ, ખેત ભવન, ગાંધી આશ્રમની બાજુમાં, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૨૭. ફોન: ૭૫૫૭૭૭૨. પ્રથમ આવૃત્તિ-માર્ચ, ૨૦૦૩.

પંચાયતોં કા સશક્તિકરણ: પ્રધાન પ્રશિક્ષકોંકે લિયે પુસ્તિકા

પંચાયતી રાજ ક્ષેત્રે કાર્ય કરતા કર્મશીલોના ક્ષમતા વર્ધનની આવશ્યકતાનો અહેસાસ આજે મોટા પાયા પર થાય છે. આ પુસ્તક આવા કર્મશીલોની તાલીમનાં તમામ પાસાંને આવરી લે છે. તેમાં 'બેઝ મોડ્યુલ' ઉપરાંત બીજાં ૧૦ મોડ્યુલ છે. 'બેઝ મોડ્યુલ'માં પાંચ ભાગ છે. તેમાં સામાન્ય, રાજ કીય-કાનૂની, વ્યવસ્થાપન, ભૂમિકા અને લઘુ સ્તરીય આયોજનની અભિમુખતાનો સમાવેશ થાય છે. આ મોડ્યુલ તાલીમ સંબંધી જરૂરિયાતોના ગહન અધ્યયન તથા પંચાયતી રાજના વિશેષજ્ઞોની સલાહને આધારે તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે. તેમાં તાલીમની એવી પદ્ધતિનો સમાવેશ કરાયો છે કે જે સહભાગી ભણતર અને કાર્ય પર આધારિત છે.

તાલીમ માટે ઉપયોગી આલેખો, રેખાચિત્રો, ભીંતચિત્રો અને રમતોનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તેની વિગતવાર સમજૂતી અપાઈ છે. આ પુસ્તકમાં ૨૦ રંગીન ભીંતચિત્રો પણ સામેલ છે. તે ભારતના બંધારણમાંની ૧૧મી અનુસૂચિમાં આપવામાં આવેલાં પંચાયતોનાં કાર્યો સંબંધિત વિષયો અંગે છે. વળી, ગ્રામ પંચાયત, તાલુકા પંચાયત અને જિલ્લા પંચાયત એમ ત્રણેય સ્તરની પંચાયતો વિશેનાં તમામ પાસાંઓનો સમાવેશ આ મોડ્યુલમાં કરવામાં આવ્યો છે. ગ્રામ સભા વિશે પણ તાલીમ આપવાની બાબત ઉપર તેમાં ધ્યાન અપાયું છે. જુદા જુદા ૩૯ વિષયો વિશે કુલ ૪૬ ચિત્રો તેમાં રજૂ કરાયાં છે. છેલ્લે ત્રણ પરિશિષ્ટોમાં ગ્રામ પંચાયત, તાલુકા પંચાયત અને જિલ્લા પંચાયતનાં કાર્યોની યાદીઓ આપવામાં આવી છે, અને કેટલાંક અંગ્રેજી પુસ્તકોની યાદી અપાઈ છે. ચાર પાનાંમાં વિષયવાર સંદર્ભસૂચિ પણ આપવામાં આવી છે. આ પુસ્તક અમલદારો, પ્રશિક્ષકો, પંચાયતી રાજ ક્ષેત્રે કામ કરતાં બિન-સરકારી સંગઠનો અને વિદ્યાર્થીઓ માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે.

લેખકો: ડી. બંદોપાધ્યાય, અમિતાભ મુખર્જી, ચિતાલી સેન ગવઈ. પ્રકાશક: રાજીવ ગાંધી ફાઉન્ડેશન, નવી દિલ્લી. પ્રાપ્તિસ્થાન: કન્સેપ્ટ પબ્લિશિંગ કંપની, એ/૧૫-૧૬, કોમર્શિયલ બ્લોક, મોહન ગાર્ડન, નવી દિલ્લી - ૧૧૦૦૫૯. ફોન: ૨૫૩૫૧૪૬૦, ૨૫૩૫૧૭૯૭. ફેક્સ: ૨૫૩૫૭૧૦૩. ઈ-મેલ: publishing@conceptpub.com કિંમત: રૂ. ૭૫૦ પૃ. ૩૭૦.

જન વકાલત

આ પુસ્તક સ્થાનિક સ્તરે કામ કરનારા કાર્યકર્તાઓ માટે છે કે જેઓ લોકો માટે સમાજ અને સરકાર સમક્ષ હિમાયતનું કામ કરે છે. લોક હિમાયતની પ્રક્રિયાની શરૂઆત અને અંત બંને જનતાથી થાય છે, ખાસ કરીને એવા લોકોથી થાય છે કે જેઓ અધિકારોથી વંચિત છે અને અન્યાયનો ભોગ બનેલા છે. લોકો પોતાનાં કાર્યોના કર્તા છે અને પોતાના નસીબના માલિક છે. લોકો કોઈની કઠપૂતળી નથી. જાહેર નીતિઓ લોકો માટે ઘડવામાં આવે છે. એટલે એ નીતિઓની શરૂઆત પણ લોકોથી થવી જોઈએ. લોકશાહીનો અર્થ જ એ છે. સામાજિક પરિવર્તન માત્ર નીતિઓમાં ફેરફાર કરવાથી આવતું નથી. જો કે, તે એક અગત્યનું સાધન તો છે જ. સમાજમાં પરિવર્તન ત્યારે આવે છે કે જ્યારે લોકો પોતે પરિવર્તનની પ્રક્રિયા હાથ ધરે છે. વળી, તે માટે નીતિઓ ઘડનારાઓમાં પરિવર્તન લાવવાની ઈચ્છા શક્તિ પણ જોઈએ. તે માટે નીતિનિર્ધારકોના દૃષ્ટિકોણમાં ફેરફાર થવો જોઈએ. આ પુસ્તક આ સપનાને સાકાર કરવાની દિશામાંનું એક કદમ છે. હિમાયતના અભિયાનને વધુ બળવત્તર બનાવવાનો આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ છે. પણ સાથે સાથે હિમાયત કરનારા કાર્યકરોના ક્ષમતા વર્ધનનો પણ તેનો ઉદ્દેશ છે.

જાહેર હિમાયત શું છે, જાહેર નીતિ શું છે, મૂલ્ય-આધારિત રાજ કીય પ્રક્રિયા, અભિયાન કરનાર સંગઠનની આચારસંહિતા, જાહેર હિમાયતમાં કઈ કઈ બાબતોનો સમાવેશ થાય, જાહેર હિમાયતનો ઉદ્દેશ શું છે, જાહેર હિમાયતની તાકાત ક્યાંથી ઊભી થાય છે, જાહેર હિમાયતની પ્રક્રિયા શું છે, જાહેર હિમાયતના અભિયાનની યોજના કેવી હોય વગેરે મુદ્દાઓ વિશે આ પુસ્તકમાં વિગતે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ઉપરાંત, વેઠ મજૂરોને મુક્ત કરાવવા માટેની અને કેરળના શાંત ઘાટ (સાયલંટ વેલી)ના પર્યાવરણની રક્ષા કાજેની જાહેર હિમાયતનાં સફળ ઉદાહરણો પણ તેમાં આપવામાં આવ્યાં છે. જાહેર હિમાયતનો હેતુ શાસન વ્યવસ્થામાંના અસમાન સત્તા સંબંધોનો વિરોધ કરવાનો અને તેને બદલીને ન્યાય, સમાનતા અને સામૂહિકતા પર આધારિત સંબંધો ઊભા કરવાનો છે. આ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે કામ કરતા સૌને આ હિંદી પુસ્તક ખૂબ જ ઉપયોગી થાય તેમ છે. ચિત્રો દ્વારા આ પુસ્તકને આકર્ષક બનાવવાનો પ્રયાસ પણ કરાયો છે.

પ્રાપ્તિસ્થાન: રાષ્ટ્રીય જન વકાલત અધ્યયન કેન્દ્ર, સેરિનિટી કોમ્પ્લેક્સ, રામનગર કોલોની, પાષાણ, પુણે-૪૧૧૦૨૧. મહારાષ્ટ્ર. ફોન: ૦૨૦-૨૮૫૨૦૦૩-૪, ઈમેલ: ncas@vsnl.com પૃષ્ઠ: ૨૮.

રિક્ષા: જિંદગી હે ચારો

આ હિંદી પુસ્તકમાં ખેડલ રિક્ષાચાલકોની આપવીતી અને તેમના

અધિકારોના હનન વિશેનું આલોખન કરવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તક સાયકલ રિક્ષાચાલકોની મુસીબતો અને સરકારની પરિવહન નીતિ વચ્ચે કેટલું અંતર છે તે સમજાવવાની કોશિશ કરે છે. સંખ્યાબંધ રિક્ષાચાલકોની મુલાકાતો આ પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે અને રસ્તાઓ પર તેમને પડતી મુસીબતોનું બયાન તેમાં છે. એ પ્રકરણ-૧માં છે કે જેનું નામ છે 'રિક્ષા જિંદગી'. બીજા પ્રકરણનું નામ છે 'મંથન'. તેમાં દિલ્લી, કલકત્તા, કાનપુર, પટના વગેરે જેવાં મોટાં નગરોમાં રિક્ષાચાલકોને પડતી મુસીબતો અને ખાસ કરીને ટ્રાફિક પોલિસ દ્વારા પડતી મુસીબતોની ઉદાહરણો સાથે રજૂઆત કરવામાં આવી છે. આ પ્રકરણમાં કેટલાક લેખો પણ આપવામાં આવ્યા છે કે જેમાં સાયકલ રિક્ષાનું પરિવહન ક્ષેત્રે શું મહત્વ છે તેની રજૂઆત કરાઈ છે અને તેમાં રિક્ષા ચાલકોએ પોતે રિક્ષાચાલનમાં ઓછી મહેનત પડે તેવાં જે સંશોધનો કર્યાં છે તેનો ઉલ્લેખ કરાયો છે.

ત્રીજું પ્રકરણ 'ચર્ચા' છે. તેમાં બે રિક્ષામાલિકો સાથેની પ્રશ્નોત્તરી છે. દિલ્લી નગર નિગમના નાયબ કમિશનરની મુલાકાતના અંશો પણ તેમાં આપવામાં આવ્યા છે. દિલ્લીના નાયબ ટ્રાફિક પોલિસ કમિશનરની મુલાકાત પણ તેમાં અપાઈ છે. આ બધાની વિચારવાની દિશા કેટલી અલગ અલગ છે તે આ પ્રકરણમાંથી દેખાઈ આવે છે. ચોથા પ્રકરણનું નામ છે 'દિશા'. તેમાં આરંભમાં રિક્ષાચાલકોની સમસ્યા અંગે વડા પ્રધાને દિલ્લીના ઉપરાજ્યપાલને તા.૨૩-૮-૨૦૦૧ના રોજ જે પત્ર લખ્યો હતો તે આપવામાં આવ્યો છે. આ પત્રની વિગતો વિશે પણ ટીકા-ટિપ્પણ કરાઈ છે. રિક્ષાચાલકોની પરવાના પ્રથા અને કેવા પ્રકારની વ્યવસ્થા છે તેની વિગતો પણ તેમાં અપાઈ છે. વૈકલ્પિક નીતિ કેવી હોવી જોઈએ તેનો પણ વિચાર તેમાં કરવામાં આવ્યો છે.

પાંચમા પ્રકરણનું નામ છે 'આંકડે બોલતે હું.' આ પ્રકરણમાં જનપરિવહન પંચાયત દ્વારા દિલ્લી, હરિયાણા, ઉત્તર પ્રદેશ અને રાજસ્થાનમાં કરવામાં આવેલા સર્વેક્ષણની વિગતો આપવામાં આવી છે. આ વિસ્તૃત અભ્યાસમાં ૨,૨૭૮ રિક્ષાચાલકોની મુલાકાત લેવામાં આવી હતી. છેલ્લા પ્રકરણ 'સમાન સડક કા અધિકાર'માં વિકાસ માટેની ગલત દિશા કેવી પરિવહન નીતિઓ ઊભી કરે છે અને તેનાથી ગરીબ રિક્ષાચાલકોના અધિકારોનું હનન કેવી રીતે થાય છે તે વિશેનો એક મનનીય લેખ આપવામાં આવ્યો છે.

સમગ્ર પુસ્તક પરિવહનની નીતિ અને દિશા વિશે ચિંતન કરતાં પ્રેરે તેવું છે. લેખકો: રાજેન્દ્ર રવિ અને સ્મિતા સ્નેહી. પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૦૨. પ્રકાશક: બૂક્સ ફોર ચેન્જ, આર-૩૯, સાઉથ એક્સ્ટેન્શન-૨, નવી દિલ્લી-૧૧૦ ૦૪૯. ફોન: ૦૧૧-૬૨૬૧૫૦૨,

૬૨૬૧૫૦૩. પૃષ્ઠ: ૧૨૭, કિંમત: રૂ.૧૨૫, ઈમેલ:
mani@actionaid india.org

કેસા વિકાસ, કિસકા વિકાસ

આ પુસ્તકમાં વિકાસ કેવી રીતે થઈ રહ્યો છે અને કોને માટે થઈ રહ્યો છે તેની પ્રક્રિયા સમજાવવામાં આવી છે અને સાથે સાથે સાર્થક વિકાસની પરિભાષાની શોધ કરવામાં આવી છે. આર્થિક વૃદ્ધિનો દર ઊંચો હોવો જોઈએ અને વિકાસના આંકડા અસરકારક હોવા જોઈએ એમ બધા બૂમો પાડીને કહી રહ્યા છે પણ વિકાસની પરિભાષા શું હોવી જોઈએ અને કયા વિકાસને આપણે સાર્થક વિકાસ કહી શકીએ એવી પૃથ્થા ભાગ્યે જ કરવામાં આવે છે. આ સંદર્ભમાં આ હિંદી પુસ્તક મહત્વનું થઈ પડે તેમ છે.

આ પુસ્તકનાં પ્રકરણો આ મુજબ છે: (૧) વિકાસની ચર્ચા. (૨) સાર્થક વિકાસનો રસ્તો. (૩) વર્તમાન વિકાસની વિસંગતિઓ. (૨) વિકલ્પની શોધ સાથે આપણા જીવનને જોડીએ. (૫) સાર્થક સામાજિક પરિવર્તન. (૬) નવા જીવન મૂલ્યને શોધતી નવી શતાબ્દી. (૭) એક સાર્થક રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ તરફ. (૮) ભારતીય ગામડાંનો વિકાસ: શું છોડીએ, શું અપનાવીએ. (૯) ભારત અને ચીનનો વિકાસ: બે રસ્તા વચ્ચેનું અંતર. (૧૦) આધિપત્યના સંબંધોને બદલે સહકારનો સંબંધ. છેલ્લા ૧૧મા પ્રકરણમાં કેટલીક આંકડાકીય વિગતો આપવામાં આવી છે.

સાર્થક વિકાસને સમજાવવા માટે આ પુસ્તકમાં સાત મુદ્દાઓ આ મુજબ આપવામાં આવ્યા છે: (૧) તમામ મનુષ્યની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પરિપૂર્ણ થવી જોઈએ. (૨) મનુષ્ય ઉપરાંત પૃથ્વી પર જે અનેક પ્રકારનાં જીવ-જંતુ છે તે તમામનાં દુઃખ-દર્દનો ખ્યાલ રખાવો જોઈએ. (૩) ધરતીની ધરોહરને, પ્રાકૃતિક સંસાધનોને આવનારી પેઢીઓ માટે સુરક્ષિત રાખવાં જોઈએ. (૪) સમતા અને સાદગીનાં મૂલ્યો પર આધારિત સમાજ હોવો જોઈએ. (૫) સમાજમાં ભ્રાતૃત્વ, સદ્ભાવના અને એકતા સ્થાયી થવાં જોઈએ. (૬) સમાજના નિર્માણમાં તમામ લોકોની ક્ષમતાઓનું યોગદાન મેળવવું જોઈએ. (૭) સમાજમાં તમામ સ્તરે લોકશાહી વિચાર અને કાર્યપદ્ધતિનો વિકાસ થવો જોઈએ.

લેખક: શ્રી ભરત ડોગરા. પૃષ્ઠ: ૧૨૦. પ્રકાશક: બૂક્સ ફોર ચેન્જ, આર-૩૯, સાઉથ એક્સટેન્શન-૨, નવી દિલ્લી-૧૧૦૦૪૯. ફોન: ૬૨૬૧૫૦૨, ૬૨૬૧૫૦૩. કિંમત: રૂ.૭૦/-

ધર્મનિરપેક્ષતા: જરા-સી જિંદગી કે લિયે

આ પુસ્તકના સંપાદક સુશ્રી મણિમાલાએ જે પ્રસ્તાવના લખી છે તેનું

શીર્ષક આપવામાં આવ્યું છે કે ‘જેમનું કંઈ બદલાતું નથી એમનો ધર્મ બદલાય છે.’ એમનો કહેવાનો મતલબ એ છે કે વિકાસને નામે થઈ રહેલા અત્યાચારની સામે ધર્મ કે સંસ્કૃતિ જ્યારે લડવાની પરવાનગી નથી આપતી ત્યારે લોકો કોઈક રસ્તો શોધવાનો પ્રયાસ કરે છે અને એમાંનો એક રસ્તો ધર્મપરિવર્તન છે. એટલે જ ધર્મ બદલવાથી કદાચ કશું જ સિદ્ધ થતું નથી. આ સંદર્ભમાં ધર્માન્તરણના વિષય વિશે આ પુસ્તકમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ પુસ્તકમાં પાંચ લેખો છે: (૧) ડૉ. પ્રકાશ લુઈસનો ‘દલિત, આદિવાસી અને ધર્માન્તરણ’. (૨) ડૉ. ગોપા જોશીનો ‘બંચ ઓફ થોટ્સ નથી વાંચી?’ (૩) કંવલ ભારતીનો ‘ધર્માન્તરણ આજના પરિપ્રેક્ષમાં.’ (૪) અલી અનવરનો ‘ધર્મ બદલવાથી કંઈ નહિ થાય’. (૫) મોહનદાસ નૈમિશરાયનો ‘વેદના અને ધર્મપરિવર્તન’.

પ્રથમ લેખમાં દલિત અને આદિવાસી: દશા અને દિશા, ધર્મ અને ધર્માન્તરણ, દલિત અને ધર્માન્તરણ, આદિવાસી અને ધર્માન્તરણ જેવા વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. બીજા લેખમાં સંઘ પરિવારની વિચારધારા શું છે તે સમજાવવાની કોશિશ કરવામાં આવી છે. ત્રીજા લેખમાં દલિતોના ધર્માન્તરણ વિશે વિગતે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ચોથા લેખમાં મુસ્લિમ સમાજ અને ધર્મપરિવર્તન વિશેના વિચારો વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા છે. આ લેખમાં મુસ્લિમ સમાજ એક એકીકૃત સમાજ છે એવી જે સર્વસામાન્ય માન્યતા પ્રવર્તે છે તે હકીકત નથી એમ સમજાવવાની કોશિશ કરવામાં આવી છે. મુસ્લિમોમાં પણ ઊંચનીચના ભેદ પ્રવર્તમાન છે અને એ ભેદભાવ જાતિગત છે એમ દર્શાવવાનો પ્રયાસ આ લેખમાં કરવામાં આવ્યો છે. છેલ્લા પાંચમા લેખમાં હિંદુ સમાજની રચનામાં મૂળભૂત રીતે ત્રાસ રહ્યો છે અને તે ધર્મપરિવર્તનનું કારણ બને છે એ સમજાવવાની કોશિશ રહી છે. મહદંશે અહીં ધર્મપરિવર્તનનું કારણ હિંદુઓની જ્ઞાતિવ્યવસ્થા છે અને ધર્માન્તરણમાં કશું ખોટું નથી એમ જણાવવાની કોશિશ થઈ છે.

સંકલન અને સંપાદન: મણિમાલા, પૃષ્ઠ:૯૦, પ્રકાશક: બૂક્સ ફોર ચેન્જ, આર-૩૯, સાઉથ એક્સટેન્શન-૨, નવી દિલ્લી: ૧૧૦૦૪૯. ફોન: ૬૨૬૧૫૦૨, ૬૨૬૧૫૦૩, કિંમત: રૂ.૬૦/-

મુસલમાન, ધર્મનિરપેક્ષતા, ગુજરાત ટ્રેજેડી ઓર હિંદુ રાષ્ટ્ર

“રાષ્ટ્રીયતા, રાષ્ટ્રીય એકતા અને ધર્મનિરપેક્ષતા માટે એવી મનોવૃત્તિની જરૂર છે કે જેમાં વ્યક્તિઓ, સમૂહો અને સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્ય પ્રત્યે ઉચિત સન્માન અને સદ્ભાવ હોય.” આ હિંદી પુસ્તકની શરૂઆત જ જયપ્રકાશ નારાયણના આ વાક્યથી થાય છે. તેમની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે આ પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં

આર લેખો છે:

- (૧) પ્રથમ લેખ 'રાષ્ટ્રીયતા, રાષ્ટ્રીય એકતા અને ધર્મનિરપેક્ષતા' જયપ્રકાશ નારાયણનો જ છે. ૧૯૬૯માં તેમણે દિલ્લીમાં 'એકતા અને લોકશાહી' વિશે એક સંમેલનનું આયોજન કર્યું હતું. તેમાં તેમણે પોતે જે અભ્યાસલેખ રજૂ કર્યો હતો તેનો સારાંશ અહીં આપવામાં આવ્યો છે. તેમાં હિંદુ રાષ્ટ્રનો ખ્યાલ, રાષ્ટ્રીય વારસાનો અર્થ, ધર્મનિરપેક્ષતા, રાષ્ટ્ર અને ધર્મ, વૈજ્ઞાનિક અને તકનિકી યુગ, રાષ્ટ્રીય એકતાની જરૂરિયાત વગેરે જેવા મુદ્દાઓની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.
- (૨) બીજો લેખ 'ગુજરાતની નીચ ટ્રેજડી' વિશે છે. તેના લેખક છે પ્રેમસિંહ. આ લેખમાં ગોધરાની ઘટના બાદની ગુજરાતની હિંસક ઘટનાઓનું અંશતઃ બયાન આપવામાં આવ્યું છે અને તેમાં માધ્યમોની ભૂમિકા, મુસલમાનોના મત, પ્રતિક્રિયા, સામ્પ્રદાયિક વર્તન અને તિરસ્કાર, લશ્કર સામ્પ્રદાયિક થઈ જાય તો શું, ભારત પાકિસ્તાન નથી, તટસ્થતા વગેરે જેવા મુદ્દાઓની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. 'રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘ'ની સંસ્થાઓ અને ગુજરાત સરકારની ભૂમિકા અને તેમનાં માનસ વિશે પણ ચર્ચા કરાઈ છે અને તેઓ દેશને તોડવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે એમ કહેવાયું છે.
- (૩) ત્રીજો લેખ 'રાષ્ટ્ર કો ખોખલા કરતા એક ધર્મ' અનિલ જૈન દ્વારા લખવામાં આવ્યો છે. તેમાં હિંદુ ધર્મની, હિંદુ રાષ્ટ્રના ખ્યાલની અને 'રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘ'ની વિચારધારાની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ખાસ કરીને હિંદુ કટ્ટરતાવાદનાં કેટલાંક તત્ત્વો અને વ્યવહારો પર તેમાં ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે.
- (૪) ચોથો લેખ 'સાધારણ સવાલ: અસાધારણ જવાબ' છે. તેમાં 'પીપલ્સ યુનિયન ફોર સિવિલ લિબર્ટીઝ'ના સભ્ય શંકર ગોપાલકૃષ્ણને સામાન્યતયા જે સવાલો ઉઠાવવામાં આવે છે તેના જવાબો આપવાની કોશિશ કરી છે. તેમાં ૧૭ સવાલોના ઉત્તર અપાયા છે. તેમાં મુસલમાનોની વસ્તી હિંદુઓની વસ્તી કરતાં ઘણી ઝડપથી વધે છે, ઈસ્લામમાં અન્ય ધર્મો પ્રત્યે સહિષ્ણુતા નથી, સરકાર દ્વારા અપાતી સવલતોથી મુસ્લિમો સમૃદ્ધ થઈ રહ્યા છે, ઈસ્લામ સંપૂર્ણતયા હિંસા-આધારિત અને જે હાદ-આધારિત છે, ઈસ્લામી અને ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિઓ ભારત માટે વિદેશી છે, હિંદુ ધર્મનો નાશ કરવા માટે મુસ્લિમ શાસકોએ સમગ્ર ભારતમાં મંદિરોનો નાશ કર્યો, પાકિસ્તાન બનવાથી મુસલમાનોને પોતાનો દેશ મળી ગયો તેથી હવે તેમણે આપણો દેશ છોડવો જોઈએ વગેરે જેવા સવાલોનો સમાવેશ કરાયો છે.

સંપાદન: આર. બી. સિંહ, મણિમાલા. પ્રકાશક: જેપી જન્મશતાબ્દી

સમિતિ, ગાંધી શાંતિ પ્રતિષ્ઠાન, ૨૨૨-૨૨૩, દીનદયાળ ઉપાધ્યાય માર્ગ, નવી દિલ્લી-૧૧૦ ૦૦૨. ફોન: ૦૧૧-૩૨૩૭૪૯૧, ૩૨૩૭૪૯૩. પૃષ્ઠ: ૬૦, કિંમત: રૂ.૨૫.

નવી ક્ષિતિજ

આ પુસ્તક જળસ્રાવ કાર્યક્રમમાં મહિલાઓને અસરકારક રીતે ભાગીદાર બનાવવાની માર્ગદર્શિકા છે. તેમાં જળસ્રાવમાં લોકભાગીદારી માટે પરિયોજનાનો અમલ કરનારી સંસ્થાની ભૂમિકા, સંસ્થા અને જળસ્રાવ વિકાસ ટુકડીમાં મહિલાઓને અસરકારક રીતે ભાગીદાર બનાવવાની રણનીતિ, જળસ્રાવ કાર્યક્રમમાં સહભાગી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન દરમ્યાન મહિલાઓ અસરકારક રીતે ભાગીદાર બની શકે તે માટેનાં પગલાં, જળસ્રાવ મંડળ માટેની રણનીતિ, જળસ્રાવ સમિતિઓમાં મહિલાઓને ભાગીદાર બનાવવા માટેનાં પગલાં, જળસ્રાવ કાર્યક્રમમાં ઉપભોક્તા જૂથની રણનીતિ, જળસ્રાવ યોજના અંતર્ગત સ્વસહાય જૂથને સક્રિય અને ભાગીદાર બનાવવા માટેની રણનીતિઓ, મહિલાઓ અસરકારક રીતે જળસ્રાવ કાર્યક્રમમાં ભાગીદાર બને તે માટે ક્ષમતા વર્ધનનાં પગથિયાં ક્યાં અને કાર્યક્રમો ક્યા તબક્કે વગેરે બાબતોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પુસ્તકના પ્રથમ ભાગમાં ઉપરોક્ત મુદ્દાઓ ચર્ચાયા છે.

પુસ્તકના બીજા ભાગમાં જળસ્રાવ વિકાસ દ્વારા મહિલાઓએ જુદાં જુદાં ગામોમાં જે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે તેની વિગતો છે. તેમાં સુરેન્દ્રનગરના ચોટીલા તાલુકાના નારિયેળી ગામનું મહિલા મંડળ, બારા ગામની મહિલા સમિતિ, રાજકોટ જિલ્લાના માળિયા તાલુકાનું વેણાસર ગામ, સાગબારા તાલુકાનું ઊભારિયા ગામ, દાહોદ જિલ્લાના ફતેપુરા તાલુકાનું ઘુઘસ ગામ, કચ્છમાં ગોરા ડુંગરની દક્ષિણ તળેટીએ આવેલું ખારી ગામ, ભાવનગર જિલ્લાના ઘોઘા તાલુકાનું નથુગઢ ગામ, લીમખેડા તાલુકાનું અગાશવાણી ગામ, જામનગર જિલ્લાના ભાણવાડ તાલુકાનું ઢેબર ગામ એમ કુલ નવ સફળ કિસ્સાઓની કહાણીઓ આલેખવામાં આવી છે. તે બધે મહિલાઓએ જળસ્રાવ વિકાસ કાર્યક્રમ કેવી રીતે સફળ બનાવ્યો છે અને તેમણે પોતાના તથા સમગ્ર ગામના વિકાસમાં કેવો ફાળો આપ્યો છે તેનું બયાન આપ્યું છે. આ આલેખન આગાખાન ગ્રામ સમર્થન કાર્યક્રમ, આનંદી, પર્યાવરણીય વિકાસ કેન્દ્ર, પ્રકૃતિ ફાઉન્ડેશન, સહજીવન, ઉત્થાન, સાવાજામ વગેરે સંસ્થાઓએ કર્યું છે. તેની પ્રસ્તાવના ગુજરાત રાજ્યના ગ્રામ વિકાસ કમિશનર શ્રી એ. એમ. તિવારીએ લખી છે. તેનો આર્થિક સહયોગ આગાખાન ગ્રામ સમર્થન કાર્યક્રમ દ્વારા અપાયો છે. પ્રકાશક: 'આનંદી', અર્ચના પાર્ક, શેરી નં.૨, પંચાયત નગર બસ સ્ટોપની સામે, યુનિવર્સિટી રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫. ફોન: (૦૨૮૧) ૨૫૮૬૦૮૧. સહયોગ રાશિ: રૂ.૫૦. પૃષ્ઠ: ૬૩.

આ ત્રણ માસ દરમ્યાન નીચે મુજબ અમે પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી હતી:

(૧) સામજિક સમાવેશ અને સક્ષમતા

દલિતો

- રાજસ્થાનમાં આ વર્ષે સારો વરસાદ થવાથી દુકાળનો લાંબો ગાળો પૂરો થયો. તેથી જમીનના અધિકારો સંબંધી પ્રશ્નો વધુ આગળ આવ્યા કારણ કે દલિતોની ખેતીની ઘણી બધી જમીન પર દબાણો થયાં છે. હાલ અત્યાચાર સંબંધી અને ૩૦૦૦ વીધા જેટલી જમીન વિશેના ૪૦ કેસો નોંધાયા છે અને તે વિશે કાર્યવાહી ચાલી રહી છે.
- જોધપુર જિલ્લાના શેરગઢ તાલુકામાં સિહાન્દા ખાતે એક દલિત સ્ત્રી ઉપર બળાત્કાર કરવાના થયેલા પ્રયાસના સંદર્ભમાં એક જાહેર ધિક્કાર રેલીનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. આ રેલીમાં બાડમેર અને જોધપુરમાંથી ૩૦૦ જણાએ ભાગ લીધો હતો અને ન્યાય મેળવવા માટે જિલ્લા સ્તરે હિમાયત ચાલી રહી છે.
- ‘દલિત અધિકાર અભિયાન’ની સામૂહિક કાર્યલક્ષી યોજના ઘડવા માટે પ્રાદેશિક સમિતિના સભ્યોની બે દિવસની એક કાર્યશાળાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. એમાં એ બાબતે સ્પષ્ટ ચર્ચા થઈ કે આંદોલનને એક નિશ્ચિત ઓળખ આપવાની જરૂર છે કે જેથી આ ઝુંબેશ સ્વતંત્રપણે ચાલુ રહે.
- બાડમેર જિલ્લાનાં નવ ગામોમાં વરસાદી પાણીના સંગ્રહ માટે ટાંકા, ડિગ્ગી અને નાડી બાંધવા માટે સહભાગી સંગઠનોને ટેકો પૂરો પાડવામાં આવ્યો. તેના અનુવર્તી કાર્ય તરીકે કાર્યના વધુ પારદર્શી, સહભાગી અને પદ્ધતિસરના અમલ માટે બે દિવસની છ કાર્યશાળાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. લાભાર્થીઓની ઓળખ, વ્યવસ્થાનું સંચાલન, સ્ત્રીઓની સામેલગીરી અને અમલ માટે કાર્યલક્ષી યોજના વિશે આ કાર્યશાળાઓમાં ચર્ચા થઈ.

વિકલાંગતા

- સાબરકાંઠા સહભાગી સંગઠનોના સહયોગથી એક જાહેર બગીચામાં વિકલાંગો માટેની સવલતો વિશે લોકજાગૃતિ કાર્યક્રમ યોજાયો. બિન-સરકારી સંગઠનોના પ્રતિનિધિઓ, સરકારી અધિકારીઓ, માધ્યમો, વિશેષ સંસ્થાઓ અને બગીચાના મુલાકાતીઓએ તેમાં હાજરી આપી હતી. અવરોધ-મુક્ત પર્યાવરણ ઊભું કરવા અંગે વિવિધ હિતધારકોની જરૂરિયાત, મહત્વ અને ભૂમિકા વિશે ચર્ચા થઈ. વિકલાંગો અને વૃદ્ધોએ તેમના ચાલવામાં કે ચડવા-ઉતરવામાં પડતી મુસીબતો વિશે તેમનાં મંતવ્યો વ્યક્ત કર્યાં. જાગૃતિ માટે સાહિત્યનું વિતરણ પણ કરવામાં આવ્યું. વીજાણુ અને મુદ્રિત માધ્યમોએ આ પ્રસંગને પ્રસિદ્ધિ આપી હતી.
- ખાસ કરીને જાહેર સ્થળોએ વિકલાંગોને મુસીબતો પડે તેવું વાતાવરણ ઊભું કરવા ‘એક્સેસ રિસોર્સ ગ્રૂપ’ની રચના કરાઈ છે. તેમાં સ્થપતિઓ, ડિઝાઈનરો અને બિન-સરકારી સંગઠનોનો સમાવેશ થાય છે. અવરોધ-મુક્ત જગ્યાઓ ઊભી કરવા માટેની માગરિખાઓ વિશે એક વિગતવાર મેન્યુઅલ તૈયાર થઈ રહ્યું છે અને તે આગામી થોડા સમયમાં પ્રસિદ્ધ કરાશે.
- દર સપ્તાહે જે ‘ગામડાનો ધબકાર’ રેડિયો કાર્યક્રમ પ્રસારિત થાય છે તેમાં વિકલાંગતા દિન નિમિત્તે બે વિશેષ કાર્યક્રમો તૈયાર કરાયા છે. ‘અંધજન મંડળ’ના સહયોગથી તે તૈયાર કરાયા. આ કાર્યક્રમો ૭ અને ૧૩ ડિસેમ્બર-૨૦૦૩ના રોજ પ્રસારિત થયા. તેમાં વિકલાંગ વ્યક્તિ ધારા-૧૯૯૫ની જોગવાઈઓ અને સ્થાનિક શાસનમાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓના પ્રદાન પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું હતું.
- છેલ્લા ત્રણ માસ દરમ્યાન માધ્યમોમાં વિકલાંગતાના પ્રશ્ન પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચવા માટે અમદાવાદ અને કચ્છ જિલ્લા માટે પત્રકારો સાથે બે કાર્યશાળાઓનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. સાબરકાંઠામાં પણ એવી જ એક કાર્યશાળા યોજાઈ. તેમાં વિવિધ બિન-સરકારી સંગઠનોએ કરેલા પ્રયાસો રજૂ કરાયા. મુખ્ય પ્રવાહનાં અખબારોમાં એક વિધાયક છાપ ઊભી કરવા માટે લેખો પ્રકાશિત થયા છે અને વિકાસની મુખ્ય પ્રવાહની પ્રક્રિયામાં વિકલાંગોના સમાવેશ માટેના પ્રયાસો પણ તેમાં વ્યક્ત થયા છે.
- ‘ઉન્નતિ’ અને ‘હેન્ડિકેપ ઇન્ટરનેશનલ’ના પ્રતિનિધિઓએ બાંગ્લાદેશમાં ઢાકા ખાતે વિકલાંગતા વિશે યોજાયેલા એક પ્રાદેશિક પરિસંવાદમાં ભાગ લીધો. તેમણે અભ્યાસલેખો રજૂ કર્યા અને ‘સમાવેશ’ તથા ‘પહોંચ’ ઊભી કરવાના તેમના અનુભવોની આપલે

કરી. તેમણે સ્થાનિક બિન-સરકારી સંગઠનોની મુલાકાત પણ લીધી કે જેથી 'સમાવેશ'ના પ્રશ્ને તેમના અનુભવો પણ જાણી શકાય.

પુનર્વસન

- ગૃહનિર્માણ માટે ટેકો પૂરો પાડવા ૭૫ નબળાં પરિવારો સમુદાય સાથે ચર્ચા કરીને શોધી કઢાયાં. એમાંથી ૫૯ ઘરોનું બાંધકામ પૂરું થઈ ગયું છે અને બાકીનાં ઘરોનું બાંધકામ ચાલુ છે. ૭૪ પરિવારોને ઘરના સમારકામ માટે સામગ્રી પૂરી પડાઈ અને ૬૩ ઘરોમાં વરસાદી જળના સંગ્રહ માટેની વ્યવસ્થા ઊભી કરવા માટે ટેકો પૂરો પડાયો, ૫૭ ઘરોમાં તો એ કામ પૂરું કરાયું.
- ભરતકામ કરનારી મહિલાઓનાં નાનાં નાનાં જૂથો બનાવવામાં આવ્યાં. એ દરેક જૂથમાં ૧૫-૨૦ સભ્યો છે. દરેક જૂથમાં ત્રણ નેતા હોય છે અને તેમની ચૂંટણી થાય છે. અત્યારે ૬ ગામોમાં આવાં ૧૭ મહિલા મંડળો છે અને જૂથના નેતાઓ કાર્યો માલ એકત્ર કરવાની અને કામ પૂરું કરાવવાની જવાબદારી નિભાવે છે. 'દિલ્લી હાટ' ખાતેના 'નેચર બજાર' સહિત ઘણાં પ્રદર્શન-કમ-વેચાણમાં કારીગરોએ ભાગ લીધો હતો.
- ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં કર્મશીલોના ક્ષમતા વર્ધન માટે તા.૮-૧૧, ઓક્ટોબર, ૨૦૦૩ દરમ્યાન અમદાવાદમાં એક પ્રશિક્ષકોના પ્રશિક્ષણનો કાર્યક્રમ યોજાયો. તેમાં ૧૭ સંગઠનોના ૩૭ જણાએ ભાગ લીધો.
- અમદાવાદમાં ૮થી ૧૦, ડિસેમ્બર, ૨૦૦૩ દરમ્યાન સ્થાનિક સ્તરના કર્મશીલો માટે સામાજિક વિકાસ વિશે એક તાલીમ યોજવામાં આવી હતી. આ કાર્યક્રમમાં નબળા લોકોના પ્રશ્નો અને તેમની અસહાયતા ઘટાડવા માટેની વ્યૂહરચનાઓ વિશે તાલીમ અપાઈ. તેમાં ૧૪ સંગઠનોના ૩૪ સહભાગીઓએ ભાગ લીધો હતો.
- ૨૦-૨૨ નવેમ્બર અને ૧૮-૨૦ ડિસેમ્બર, ૨૦૦૩ દરમ્યાન સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતાના વ્યવહારોને મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવાના ભાગરૂપે 'ઉન્નતિ'ના કાર્યકરો માટે બે તબક્કામાં અભિમુખતા કાર્યક્રમ યોજવામાં આવ્યો હતો. આ તાલીમમાં હોદ્દાવાર કાર્યકરોના એ રીતે ભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા કે જેથી બંને જૂથોનાં દરેક સ્તરના કાર્યકરો સમાન સંખ્યામાં ભાગ લે.
- આ વર્ષ દરમ્યાન 'એકશન એઈડ'ની ભારત અંગેની વ્યૂહરચનાની સમીક્ષા કરવામાં આવી અને અમે સંગઠનાત્મક સંચાલનની સમીક્ષા કરી. રાજસ્થાનમાં દુકાળ અંગે 'ઇકો'ના પ્રતિભાવનું મૂલ્યાંકન કરાયું. 'ઉન્નતિ'ના નિયામકે આ બંને પ્રસંગોનું સંચાલન સંભાળ્યું હતું.

(૨) નાગરિક નેતૃત્વ અને શાસન

ગ્રામીણ શાસન

- ગુજરાતમાં એપ્રિલ-૨૦૦૩થી ૧૫ મિનિટના સાપ્તાહિક રેડિયો કાર્યક્રમના ૩૬ હપતા પ્રસારિત થયા છે. તેના સંદર્ભમાં સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશના સાત જિલ્લાનું એક શ્રોતા સંમેલન યોજવામાં આવ્યું હતું. આ સંમેલનમાં શ્રોતાઓએ કાર્યક્રમની અસર વિશે વાત કરી હતી અને તેમાં કેવી રીતે સુધારા થઈ શકે તે અંગે રજૂઆત પણ કરી હતી.
- ગુજરાતના ૪ જિલ્લાના ૭૦૦ જેટલા ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ અને સ્થાનિક નેતાઓનું એક સંમેલન 'બિહેવિયરલ સાયન્સ સેન્ટર', 'બનાસકાંઠા દલિત સંગઠન' અને 'સામાજિક ન્યાય મંચ' સાથેના સહયોગમાં શાસનની પ્રક્રિયામાં છેવાડે ફેંકાઈ ગયેલા લોકોની સહભાગિતાના પ્રશ્ને યોજાયું હતું. પંચાયતી રાજ ધારામાં સુધારા સૂચવતું એક આવેદનપત્ર તૈયાર કરાયું હતું અને સરકાર સાથે આ સૂચનો અંગે હિમાયતની વ્યૂહરચના ઘડવા માટે એક કાર્યશાળાનું પણ આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું.
- ગુજરાતમાં સાબરકાંઠાના 'પંચાયત સંદર્ભ કેન્દ્ર' દ્વારા 'સામાજિક ન્યાય મંચ'ના સહયોગમાં તાલુકા કક્ષાની સામાજિક ન્યાય સમિતિઓના સભ્યો એક અભિમુખતા તાલીમ યોજવામાં આવી હતી. અમદાવાદના 'પંચાયત સંદર્ભ કેન્દ્ર' દ્વારા મહિલાઓનું જે નેટવર્ક ઊભું કરાયું છે તેમણે જે તે પંચાયતોનાં અંદાજપત્રો મેળવ્યાં છે અને ગરીબીની રેખા નીચે જીવનારાની યાદી ફરી બનાવવા માટેની સહી જુંબેશ તેમણે શરૂ કરી છે.
- ડિસેમ્બર-૨૦૦૩માં રાજસ્થાનમાં ગ્રામ સભા અને વોર્ડ સભા યોજાયાં હતાં તેથી તેમાં લોકો હાજરી આપે તેના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાયું હતું. ચોપાનિયાં, ભીંતચિત્રો, વોર્ડ સભા અને ગ્રામ સભાની કાર્યસૂચિ, ગરીબીની રેખા નીચે જીવતા લોકોની યાદી, મેલેરિયાના સામના માટેના પ્રયાસો અને યોજનાઓના અમલ પરની દેખરેખ વગેરે વિશે જાગૃતિ જુંબેશ ચલાવવામાં આવી હતી. આ મુદ્દાઓ વિશે ચર્ચા કરવા વોર્ડવાર બેઠકોનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું.

- જોધપુર ખાતે મહિલાઓ અને દલિતો સરપંચ હોય તેવી પંચાયતોના સભ્યોને સ્વસહાય જૂથો વિશે જાણકારી આપવામાં આવી.
- જોધપુરના મંદોર ખાતેના પંચાયત સંદર્ભ કેન્દ્ર દ્વારા પંચાયતોના સભ્યોનું એક દિવસીય સંમેલન યોજવામાં આવ્યું હતું. તેમાં ૮૦ જણા હાજર રહ્યા હતા. તેમાં તાલુકા વિકાસ અધિકારી સાથે વોર્ડ સભા અને ગ્રામ સભા સંબંધી પ્રશ્નોની પણ ચર્ચા કરવામાં આવી હતી.
- ગુજરાતમાં કચ્છમાં ભચાઉ ખાતે નાની ચિરાઈ અને ભીલવાસ માટે સામુદાયિક આકસ્મિકતા યોજનાઓ સમુદાય સાથે વિચાર-વિમર્શ કરીને તૈયાર કરવામાં આવી હતી. માહિતીના વિશ્લેષણ સાથેનો અહેવાલ તૈયાર થઈ રહ્યો છે.

શહેરી શાસન

- ગુજરાતમાં અમદાવાદ ફાયર બિગ્રેડ સાથેના સહયોગમાં અગ્નિ સુરક્ષા અંગેનાં પાંચ નિદર્શનો યોજવામાં આવ્યાં હતાં. તેમાં ૧૬૦૦ બાળકોને અગ્નિ સુરક્ષા વિશે જાણકારી આપવામાં આવી હતી. અંગ્રેજી અને ગુજરાતીમાં આગ સામે સુરક્ષા અંગેનાં પગલાં દર્શાવતી એક સચિત્ર પુસ્તિકા તૈયાર કરાઈ હતી અને સ્ટિકર્સ પણ વહેંચવામાં આવ્યાં હતાં.
- દિવાળીના તહેવાર દરમિયાન ઓક્ટોબરમાં અમદાવાદમાં 'રેડિયો મિચી' પરથી સતત સૂત્રોનું પ્રસારણ કરાયું હતું અને સિનેમાઘરોમાં મધ્યાંતર દરમિયાન સ્લાઈડ શો દર્શાવાયો હતો. સ્થાનિક કેબલ નેટવર્ક પરથી સંદેશ સાથે એનિમેટેડ ક્લિપ ફિલ્મો પહેલાં પ્રસારિત કરાઈ હતી. આપત્તિના સામનાની તૈયારી અને સુરક્ષા વિશે લોકશિક્ષણના ભાગરૂપે આ કાર્યક્રમો યોજાયા હતા.
- કચ્છમાં ભચાઉમાં 'ગુજરાત રાજ્ય આપત્તિ સંચાલન સત્તામંડળ' (જીએસડીએમએ)ના સહયોગમાં એક માહિતી દુકાન શરૂ કરવામાં આવી છે. નગર આયોજનની યોજનાઓ, વિકાસલક્ષી યોજનાઓ, બાંધકામની પરવાનગી મેળવવાની પ્રક્રિયા, માળખાગત સવલતોનું આયોજન, જમીન નિયમિત કરવા સંબંધી મુદ્દાઓ વગેરે વિશે ત્યાંથી નગરના નાગરિકોને માહિતી મળી રહેશે.
- ભચાઉમાં ઘૂટીછવાયી વસાહતોને માળખાગત સવલતો વિકેન્દ્રિત ઢબે પ્રાપ્ત થાય તે માટે ભચાઉ નગરપાલિકાના સહયોગથી પાણીના સામુદાયિક સંગ્રહ અને પુરવઠા માટે બાંધકામ કરાઈ રહ્યું છે.
- રાજસ્થાનમાં જોધપુર જિલ્લામાં બિલારા નગરના નગરસેવકોની એક ત્રણ દિવસની તાલીમ ૨૬-૩૦ ડિસેમ્બર, ૨૦૦૩ દરમિયાન યોજાઈ હતી. તેનો હેતુ સુશાસન અંગે નગરસેવકોનો દૃષ્ટિકોણ વિકસે તે હતો.

વિકાસ શિક્ષણ સંગઠન

જી-૧, ૨૦૦, આઝાદ સોસાયટી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫.

ફોન: ૨૬૭૪૬૧૪૫, ૨૬૭૩૩૨૮૬ ફેક્સ: ૨૬૭૪૩૭૫૨. ઈ-મેલ: unnatiad1@sancharnet.in

ક્ષેત્રીય કાર્યાલય: જી-૫૫, શાસ્ત્રીનગર, જોધપુર-૩૪૨ ૦૦૩, રાજસ્થાન.

ફોન/ફેક્સ: ૦૨૮૧-૨૬૪૩૨૪૮ ફોન: ૦૨૮૧-૨૬૪૨૧૮૫, ઈ-મેલ: unnati@datainfosys.net

ડિઝાઈન : રમેશ પટેલ, 'ઉન્નતિ'.

મુદ્રણ: કલરમેન પ્રિન્ટર્સ, અમદાવાદ. ફોન: ૦૭૯-૮૦૧૨૯૬૭, મોબાઈલ: ૯૮૨૫૧-૫૬૪૦૨.

આપ લોકશિક્ષણ કે તાલીમ માટે વિચારમાં પ્રકાશિત સામગ્રીનો સહર્ષ ઉપયોગ કરી શકો છો. ઉપયોગ કરનારને વિનંતી કે આ સ્રોતનો ઉલ્લેખ કરવાનું ના ભૂલે તથા પોતાના ઉપયોગથી અમને માહિતગાર કરે કે જેથી અમે પણ કંઈક શીખી શકીએ.